कृष्णकर्णाभरणकाव्यम्

विद्वच्छिरोमणिकुलचन्दगौतमप्रणीतम्

उज्जग्मुषी मुखसहस्रजुषो विराजः
शेषाहिराजरसनाद्विसहस्रपूता ।
धूताशुभाऽधिवदनं सदनं रसाना-
मास्तां सदैव ननु दैवसरस्वती नः ।।

प्रकाशक
कुलचन्द्र गौतम स्मृति संस्था
गैरीधारा, काठमाडौं

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विद्वच्छिरोमणि कुलचन्द्र गौतम

कृष्णकर्णाभरणकाव्यम्

प्रकाशक
कुलचन्द्र गौतम स्मृति संस्था
गैरीधारा, काठमाडौं

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्रकाशक : कुलचन्द्र गौतम स्मृति संस्था, गैरीधारा, काठमाडौं ।

प्रकाशन : मार्ग, २०६७

सर्वाधिकार : यसको सम्पूर्ण प्रतिलिपि अधिकार कुलचन्द्र गौतम स्मृति संस्थासँग छ। पूर्वस्वीकृतिविना यसको कुनै पनि भाग बिगार्न, अरू भाषामा उल्था गर्न, उद्धृत गर्न र छपाउन पाइनेछैन। यस प्रकाशनमा व्यक्त गरिएका विचार र भावनाहरूको पूर्ण जिम्मेवारी स्वयं लेखकहरूमा नै निहित छ।

मुद्रक : श्री प्रेस, जावलाखेल, ललितपुर, फोन: ५५३२८२२

मूल्य : रू. १५५।-

ISBN : 978-9937-2-2499-4

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्रकाशकीय

कृष्णकर्णाभरणकाव्य एउटा सुमधुर खण्डकाव्य मात्र नभएर 'ल'कारलाई उत्कृष्टरूपले उजागर गर्ने व्याकरणको अद्‌भुत रचना पनि हो । यस्तो कृति आजको आधुनिक परिपाटीमा निस्कन गाह्रो छ ।

विद्वच्छिरोमणि कुलचन्द्र गौतमको जीवनकालमा नेपालमा नेपाली भाषाको अलिअलि मात्र विकास भएको थियो । संस्कृत भाषामा भने बढी रचनाहरू निस्किरहन्थे । आज नेपालमा संस्कृतको त्यत्ति महत्त्व देखिँदैन, जति हुनुपर्ने हो । यस प्रकारका साना तर अत्यन्त सारगर्भित रचनाहरूले नेपाली विद्वत्समाजलाई संस्कृतको आवश्यकता र सौन्दर्यलाई आत्मसात् गर्न प्रेरित गर्नेछ भन्ने मलाई विश्वास छ ।

प्रा. डा. वेणीमाधव ढकालज्यूको आधिकारिक समालोचनासहित यो पुस्तक प्रकाशन गर्न सकिएकोमा यो संस्था गौरवान्वित छ । विद्वान्‌ले नै विद्वान्‌लाई चिन्दछ भन्ने किंवदन्तीलाई उहाँको समालोचनाले चरितार्थ गरेको छ । प्रा. डा. वेणीमाधव ढकालज्यूप्रति यो संस्था तथा आफ्नै तर्फबाट पनि म भारी कृतज्ञता व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

श्रीरुक्मनाथ पौडेलज्यूले यो पुस्तक राम्रोसँग मुद्रण गरिदिनुभएकोमा उहाँलाई र उहाँमार्फत समस्त श्री प्रेस परिवारप्रति पनि धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छु ।

यस संस्थाको उद्देश्यअनुरूप विद्वच्छिरोमणि पं. कुलचन्द्र गौतमको लोप हुन लागेको रचनाको पुनः प्रकाशन गरी नेपाली र संस्कृत पाठक वर्गमा प्रस्तुत गर्न पाउँदा मलाई साह्रै खुसी लागेको छ ।

डा. प्रसन्न चन्द्र गौतम
अध्यक्ष
कुलचन्द्र गौतम स्मृति संस्था

श्रावण ३०, २०६७

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विद्वच्छिरोमणि पं. कुलचन्द्र गौतम विरचित कृष्णकर्णाभरणकाव्यम् को साहित्यिक एवं व्याकरणिक अनुशीलन

उपक्रम

विद्वच्छिरोमणि कुलचन्द्र गौतमद्वारा रचित **कृष्णकर्णाभरणकाव्यम्** साहित्यिक सौन्दर्य र व्याकरणिक लाकारार्थप्रक्रियाको पाण्डित्यपूर्ण प्रयोगका कारण नेपाल, भारत र जर्मनी आदि राष्ट्रका विद्वान्‌हरूद्वारा समादृत अद्वितीय संस्कृत खण्डकाव्य हो। श्रीमद्भागवत आदि आर्ष ग्रन्थहरूमा निरूपित श्रीकृष्णको चमत्कारपूर्ण चरित्र विश्वमा नै अत्यन्त वन्दनीय छ। यो काव्य श्रीकृष्णलीलाअन्तर्गत माथुरलीलामा आधारित छ।

श्रीकृष्ण कंसको आदेशअनुसार मथुरा जानुभएपछि विरहले सन्तप्त भएका श्रीकृष्णका प्यारा गोपिनीहरूको वियोगजनित पीडालाई विभिन्न छन्द र व्याकरणका अनेकौं लकारहरूको प्रयोगद्वारा व्यक्त गर्ने कृष्णकर्णाभरणकाव्यको आफ्नो छुट्टै विशेषता छ। यहाँ महाकवि एवं विद्वच्छिरोमणि कुलचन्द्र गौतमको सङ्क्षिप्त परिचय, कृष्णकर्णाभरणकाव्यको स्वरूप, विषयवस्तु, शीर्षकविधान, प्रयोजन एवं प्रेरणा, कथास्रोत, व्याकरणसिद्धान्तमा आधारित पूर्ववर्ती काव्य, लकारार्थप्रक्रिया र कृष्णकर्णाभरणकाव्यम् उपशीर्षकमा केन्द्रित रही विमर्श गरिंदैछ।

विद्वच्छिरोमणि महाकवि कुलचन्द्र गौतम

धर्तीमा हजारौं वर्षमा युगपुरुषहरू पैदा हुन्छन् र आफ्नो योगदानद्वारा समाज, राष्ट्र, धर्म, संस्कृति, साहित्य, सङ्गीत, कला, शिक्षा र राजनीतिमा समेत युगान्तकारी परिवर्तन ल्याउँछन्। नेपालको धादिङ जिल्लाअन्तर्गत जीवनपुर गाउँमा वि.सं. १९३४ मा त्यस्तै युगपुरुषको पदार्पण भयो। पण्डित यज्ञेश्वर गौतमका

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्रपौत्र पण्डित इच्छाराम गौतमका पौत्र र पण्डित रमाकान्त गौतमका पुत्रका रूपमा बालक कुलनिधि जन्मिए। बालककालमा आफ्ना पिताका साथ अध्ययनार्थ काशी पुगेका कुलनिधिले प्रारम्भिक अध्ययन सम्पन्न गरेपछि महामहोपाध्याय पं. रामशास्त्री तैलङ्गबाट व्याकरणशास्त्र र तैलङ्गशिरोमणि महामहोपाध्याय पं. गङ्गाधरशास्त्रीबाट साहित्यशास्त्रका उच्चस्तरीय ग्रन्थहरूको गम्भीर अध्ययन गरे। कुलनिधिको विलक्षण प्रतिभाबाट प्रसन्न भएका तैलङ्ग गुरुहरूले कुलनिधि नामको सट्टा कुलचन्द्र नामकरण गरी उनको उज्ज्वल भविष्यको सङ्केत गरिसकेका थिए।

विक्रमसंवत् १९६२ मा प्रथमश्रेणीमा साहित्याचार्य उत्तीर्ण गरेका कुलचन्द्र गौतमद्वारा विभिन्न समयमा लेखिएका शोकमहोर्मि, स्वयंवैद्य, कृष्णकर्णाभरणम्, अलङ्कारचन्द्रोदय, भागवतमञ्जरी, गङ्गागौरवम्, प्रपन्नचर्चा, प्रेमपञ्चाशिका, रामचरितमानसको भावबोधिनी टीका, शिवमहिम्नःस्तोत्रको समश्लोकी नेपाली पद्यानुवाद, वन्दनायुगल, आर्दशदम्पती सीतारामौ, राघवालङ्कार, आदित्यार्यास्तुतिः दत्तचर्या, शिवस्तुतिनक्षत्रमाला, शीतवर्णनम्, काशिकराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालय, नवरत्नोपहारः, अमरकोशपरिशेषः, अमरकोश नेपाली टीका, संस्कृत-नेपाली शब्दकोश, गौतमवंशवृत्तम्, भारतीवैभवसम्पत्तिः, योगकौमुदी, वैद्यवल्लभः जस्ता कृतिहरू विभिन्न समयमा विभिन्न ठाउँबाट प्रकाशित भएका छन्। यसै गरी हरिवरिवस्या, विष्णुसहस्रनामविवृतिः आदि ग्रन्थहरू अप्रकाशित नै रहेका छन्।

आफ्नो विचित्र वैदुष्य, कवित्व एवं साहित्यिक योगदानका कारण श्री ५ पृथ्वीवीरविक्रम शाहलगायत सैकडौं विद्वान् र कविहरूका गुरु, दजनौं उच्चस्तरीय साहित्यिक एवं शास्त्रीय ग्रन्थका स्रष्टा, नेपाल भारतका विशिष्ट विद्वान्हरूद्वारा सम्मानित कुलचन्द्र गौतमलाई श्री ५ त्रिभुवनले वि.सं. २००९ मा विद्वच्छिरोमणि उपाधि प्रदान गरेका थिए। काशीविद्वत्परिषद्ले **आदर्शदम्पती सीतारामौ** ग्रन्थको सम्मतिपत्रमा कविशिरोमणि र महाकवि भनी सम्बोधन गरेको छ। यसै गरी कुलचन्द्रले विभिन्न समयमा नेपाल सरकारबाट गोरखादक्षिणबाहु र कविशिरोमणिजस्ता मानपदवी पनि प्राप्त गरेका थिए। उनलाई जर्मन सरकाराबाट **समस्त भूमण्डलमा संस्कृत साहित्यका अद्वितीय विद्वान्** भन्ने उपाधि प्रदान गरियो र भारतीय विद्वत्समाजले उनलाई **साहित्यमणि र साहित्यभूषण** पदवी प्रदान गऱ्यो।

वाङ्मयका अनेकौं विधामा कलम चलाएर कुलचन्द्रले संस्कृत र नेपाली साहित्यको श्रीवृद्धि गरे, आफ्नो अद्वितीय प्रतिभा, वैदुष्य र योगदानद्वारा राष्ट्र र

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अन्तर्राष्ट्रमा नेपालको कीर्ति राखे र आफू पनि संसारमा यशस्वी भए । संसारमा आएका प्राणीले जानुपर्छ, यो ध्रुवसत्य हो । राम, कृष्ण, ईशा, नानक, महावीर आदि महापुरुष एवं अवतारपुरुषहरू पनि आए-गए, कोही रहेनन् । यता महाकवि कुलचन्द्रको पनि जाने दिन आइपुग्यो । आखिर उनले २०१५ साल मार्गशीर्ष कृष्ण अष्टमीका दिन बाबा विश्वनाथको नगरी काशीको रामघाटमा शिवसायुज्य प्राप्त गरे ।[1] महाकवि कुलचन्द्र गए तापनि उनका अनुपम रचना हाम्रा सामु छन् र तिनै रचनाहरूको माध्यमबाट उनले हाम्रो मार्गदर्शन गरिरहेका छन् र गरिरहने छन् । उनका अनेकौं रचनाहरूमध्ये गङ्गा-यमुना र सरस्वतीको सङ्गम प्रयागराजझैं साहित्य, व्याकरण र भक्तिको सङ्गम कृष्णकर्णाभरणकाव्य आफ्नो विशेषताको कारण अद्वितीय कृतिको रूपमा रहेको छ ।

कृष्णकर्णाभरणकाव्यको परिचय

कवि कुलचन्द्रद्वारा जार्ज प्रिन्टिङ्ग मुद्रणालय, कालभैरव, काशीमा मुद्रण गराई वि.सं. १९७५ मा प्रकाशित कृष्णकर्णाभरणकाव्य खण्डकाव्य हो । यसमा ६२+४ पृष्ठ छन् र प्रस्तावसहित काव्यका २२० र दुई पुष्पिका पद्यसमेत गरी २२२ पद्य रहेका छन् । तत्कालीन परिस्थितिअनुसार काव्यको मूल्य १२ आना मात्र राखिएको छ । सिद्धान्तकौमुदीको लकारार्थप्रक्रियाका ६३ सूत्र र वृत्तिलाई क्रमशः विषयशीर्षकअनुसार पद्यहरूको शीर्षभागमा विन्यास गरिएको छ । यसरी सर्वप्रथम सूत्रवृत्ति त्यसपछि सूत्रको नियमअनुसार विभिन्न लकारमा गुम्फन गरिएका पद्यहरू रहेका छन् । प्रत्येक पद्यको समानान्तर दायाँ भागमा पद्यमा प्रयुक्त लकारको उल्लेखका साथै त्यहाँ त्यो लकार प्रयोग गर्नुको कारणसमेत सङ्क्षेपमा उल्लेख गरिएको छ ।[2] यसमा सिद्धान्तकौमुदीको लकारार्थप्रक्रियाको सूत्रक्रमअनुसार सूत्र उपस्थापित छन् । तिनै सूत्रले निर्देश गरेका विषय र नियमका आधारमा काव्यको कथावस्तु निर्बाधरूपमा अगाडि बढेको छ । यसरी हेर्दा यो कृति व्याकरणका नियमहरूको प्रयोगशालामा कुँदेर तयार गरिएका उच्च साहित्यिक मूल्य र मान्यता संवहन गर्ने पद्यहरूद्वारा निष्पन्न संस्कृत साहित्यको अतुलनीय कृतिका रूपमा रहेको छ ।

---

१. प्रा.डा. टीकाराम अधिकारी, 'पं. कुलचन्द्र गौतम र उनको साहित्यसाधना' प्रकाशक - महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय, वि.सं. २०५६, पृ. २६-७४ ।

२. प्रस्तुत संस्करणमा यी कुरा पद्यपछि नै क्रमशः दिइएका छन् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

असाधारण वैदुष्य र कवित्वले सम्पन्न कृतिकारले मात्र यस किसिमका कृतिहरू जन्माउन सक्छन् । अहिले जानकारीमा आएका संस्कृत साहित्यका हजारौं काव्यमा कहीँ पनि व्याकरणका सूत्रहरूको क्रमबद्ध विन्यास गरी ती सूत्रमा निर्दिष्ट नियम र विषयअनुसार यतिविधि सरल, सरस, सुमधुर र प्राञ्जल पद्यरचना गरिएको पाइँदैन । यसैले यस काव्यसँग तुलना गर्न सकिने कुनै काव्य छैन भन्नुमा अत्युक्ति हुने छैन ।

कृष्णकर्णाभरणकाव्यको विषयवस्तु

लीलामय परब्रह्मले देवकी वसुदेवका पुत्र श्रीकृष्णको रूपमा धराधाममा अवतीर्ण भई धर्मको रक्षा र अधर्मको नाश गर्ने उद्देश्यले लीलाविहार गर्नुभयो । कारागारमा जन्मनुभएका श्रीकृष्णलाई वसुदेवले नन्दबाबाको घरमा पुऱ्याए । यशोदा आमा बनिन् र नन्द बाबा बने । पृथ्वीको भारहरण गर्ने प्रमुख उद्देश्यलाई हृदयङ्गम गरी गोकुलमा रहनुभएका श्रीकृष्णले कंसद्वारा आफूलाई मार्न पठाइएका दुर्जेय दानवहरूको वध गरी विचित्र बाललीला देखाउनुभयो र सम्मोहक गुण, स्वभाव, स्वरूप एवं लीलाद्वारा व्रजबालाहरूलाई मोहित गरी बालकेलिका साथै ब्रह्मानन्दसमान आनन्द प्रदान गर्ने रासलीला रचाउनुभयो ।

नारदजीबाट श्रीकृष्णको अवताररहस्य बुझेको कंसले श्रीकृष्ण र बलरामलाई छलमा पारी मार्ने उद्देश्य लिएर धनुर्यागको आयोजना गऱ्यो । अक्रूर श्रीकृष्ण, बलराम एवं अरू गोप-गोपीहरूलाई लिन मथुराबाट गोकुल गए । कंसको आदेशअनुसार श्रीकृष्ण र बलराम मथुरातर्फ जान लाग्नुहुँदा श्रीकृष्णलाई प्राणप्रिय मानी सर्वस्व समपर्ण गर्ने श्रीकृष्णमै रमाएका सपना, विपना, दुःख, सुख, हाँसो र आँसुमा श्रीकृष्णलाई नै सम्झिरहने गोपिनीहरूले बाटो छेके । श्रीकृष्ण म छिटै आउँछु भन्ने वाचा गरेर मथुरातर्फ जानुभयो । समय बित्दै गयो, गोपिनीहरू प्रतिक्षा गर्दै गए, श्रीकृष्ण फर्किनुभएन । गोपीहरूको दिनचर्या नीरस भयो र धैर्यको बाँध पनि फुट्यो । अनि ती सबै व्रजबाला एकै ठाउँमा जम्मा भए । कसैले श्रीकृष्णको अगाध स्नेह सम्झी-सम्झी आँखाबाट आँसु बगाए । केहीले आफूलाई छाडेर गएकोमा रीसले आगो भई ओंठ कपाएर लर्बराउँदै आक्रोश व्यक्त गरे, केही कामदेवको प्रचण्ड आगोमा पिल्सिएर अधीर बने । केहीले श्रीकृष्णसँग फेरि मधुर क्रीडा गर्न पाइन्छ कि भन्ने आशाले कर्के नजरले हेर्दै आफ्ना मनोभाव व्यक्त गरे । केही कृष्णले म चाँडै आउँछु भनेका हुन्, यति धेरै दिन बितिसके भनी दिनगणना

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

गर्न थाले। केहीले चिन्ताका कारण होश हराउनाले बितेको समय थाहा नपाई हामीले त एउटा जुग नै बितायौं भन्दै थिए। पीरैपीरले गर्दा कान्तिहीन र क्षीण अनुहारमा देखिएका, आफ्नो रक्षाका लागि हातमा डोरो बाँधेका र आफ्ना प्यारा कृष्णलाई हृदयमा स्थिर गराएर ध्यान गरिरहेका ती गोपिनीहरूले प्रेम एवं उपालम्भपूर्वक मुटुमा विराजमान श्रीकृष्णलाई आफ्ना तीता-मीठा कुरा सुनाए।[३] गोपिनीहरूको त्यो प्रेमपूर्ण उपालम्भ नै कृष्णकर्णाभरणकाव्यम्का रूपमा उदाएको छ। त्यसको सारसङ्क्षेप प्रस्तुत गरिंदैछ।

काव्यसार

'प्यारा कृष्ण ! हामीले यमुनामा नुहाउँदा तीरमा राखेका हाम्रा वस्त्र हरण गरेको कुरा के तिमी सम्भिरहेका छौ ? तिमीले वस्त्रहरण गरेका कारण हामी यमुनाको जलभित्र जिउ लुकाएर उभिएका थियौं। हाम्रा वस्त्र फर्काइदेऊ भनी तिमीसँग बिन्ती गर्दै जाडोले कठ्याङ्ग्रिएका थियौं। भन त ! तिमीले हामीलाई कति सतायौ ? के तिमीलाई यो घटना याद छ ? रातको अन्धकारमा तिमी कहाँ छौ भन्ने थाहा नपाएका हामीलाई तिमीले बाँसुरी बजाएर बाटो देखाएको कुरा सम्भन्छौ ? तिम्रो स्नेहमा डुबेका र कामदेवले सताइएका हामी गोपिनीहरू आफ्ना बन्धु-बान्धवले राति हिँड्नु हुँदैन भनी अवरोध खडा गर्दा पनि भागेर तिम्रै छेउमा पुग्यौं। त्यस बेला तिमी कति खुसी भयौ ? के यो कुरा तिमीलाई याद छ ? शुक्लपक्षका रातको जुनेलीमा तिमीले यमुनातटमा बाँसुरी बजाउँदा कामोन्मत्त भएका हामी गोपिनीहरूलाई नचाएको कुरा सम्भन्छौ ? हे कृष्ण ! मीठा वचन बोलेर हाम्रो मन पगाल्न सिपालु तिमीले म छिटै आउँछु भनी शपथ खाएको कुरा सम्भन्छौ ? तिमी निकुञ्जमा लुकेर बस्थ्यौ, हामी त्यहाँ पुग्दा एक्कासी तिमीले हाम्रा अङ्ग-अङ्गमा स्पर्श गर्दै आलिङ्गन गर्थ्यौ र हामी रोमाञ्चित भई आखा चिम्लिँदा तिमीले खुसी भएर के के गर्थ्यौ, सम्भना छ ?

तिमीले मथुरामा गएर दुःखीका दुःख हर्‍यौ, आस गर्नेहरूका आशा साकार बनायौ, माता-पिताको पनि उद्धार गर्‍यौ तर हामीले के बिरायौं, के गल्ती गर्‍यौं र

---

३. क्षामानना: समयखण्डनजातकोपा रक्षाकृतेऽनुसृतपाणिनिबद्धसूत्रा: ।
आध्यानयोगबलकल्पितसन्निधानं प्रेयांसमेनमथ ता इति गोप्य ऊचु: ॥
कुलचन्द्रगौतम, कृष्णकर्णाभरणकाव्यम्, जार्ज प्रिन्टिङ प्रेस, कालभैरव, काशी, वि.सं. १९७५, प्रस्ताव:, पृ. ख, श्लो.सं. ७।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

हामीलाई चटक्कै बिर्सिदियौ ? तिम्रा गुलिया कुराले ठगिएर हामीले तिमीलाई तन, मन, धन र सर्वस्व चढायौं, तर आज तिम्रा वियोगको चरम पीडा भोग्न बाध्य भएका छौं । हाम्रा बाबाहरूले हे छोरीहरू ! तिमीहरू कृष्णले क्रीडा गर्ने भाण्डीरवटमा जानु हुँदैन भन्नुभयो । हामीले त्यो भाण्डीरवट कहाँ छ हामीलाई थाहा नै छैन भनेर आ-आफ्ना पिताजीलाई पनि ढाँट्यौं र तिम्रो इच्छा पूरा गराइरह्यौं । तर आज तिमीले हामीलाई नै ढाँट्यौ । वास्तवमा मथुराका सहरिया सुन्दरीहरूसँग लहस्सिएर तिमीले हामीलाई बिर्सियौ । हामी भने हाम्रा कुरा काट्ने गाउँलेहरूको निन्दा र खिसी सहेर बस्न बाध्य भएका छौं । प्यारा कृष्ण ! हामी गाउँले केटीका मात्र के कुरा तिमीले आफ्नी आमा यशोदा र नन्दबाबालाई समेत छाडिदियौ । किन हो भन त ! तिम्रा बाबा-आमाले तिमीप्रति गरेको उपकारको फल यही हो ? शत्रुको संहार, माता-पिताको उद्धार र आफन्तहरूको मनोरथपूर्तिजस्ता काम तिमीले सम्पन्न गरिसक्यौं, अब आउँछु भनी आफूले गरेको वाचा पूरा गर । उति बेला वनमा गई हामीसँग रमण गर्थ्यौं र मीठा-मीठा कुरा सुनाउँथ्यौ । हाम्रा ती दिन कति प्यारा थिए । अहिले तिमीले हामीलाई चटक्क छाड्यौ र मथुरा जाने बेलामा गरेको वाचा पनि पूरा गरेनौ । तिम्रो नाम अच्युत हो तर वचनबाट च्युत भइसकेका छौ ।

पहिले तिमी र हाम्रो बीचमा गहिरो माया बसेको कुरा चारैतिर फैलियो, त्यसपछि हाम्रा कुरा काट्नेहरूका निन्दावचन फैलिए र अहिले आएर हाम्रो हृदयमा चिन्ताको आगो फैलियो । हामी चिन्ताको आगोमा डढेर तिम्रो कालो रङ्ग र कालो चरित्रजस्तै काला भएका छौं । कृष्ण ! जे भयो, अब भन त कहिले यहाँ आउँछौ र हामीलाई आफ्ना प्यारा सुन्दरी हुन् भनी उत्सव मनाउँछौ ? हे कृष्ण ! तिमीले कहिले आएर कामदेवले सन्तप्त भएका हाम्रा अङ्ग-प्रत्यङ्गमा आलिङ्गन गर्नेछौ ? कुन-कुन गोपिनीसँग तिमीले एकान्तमा मीठा कुरा गर्नेछौ ? कर्के नजरले तिमीलाई हेर्ने कुन गोपीसँग तिमीले एकान्तमा रमण गर्नेछौ ? हेर त कृष्ण ! घरमा बसी भगवान्को आरती-पूजा गर र पाहुनाको सेवा गर भन्नुहुने पिताजीहरूलाई छकाएर हामी भागी-भागी तिम्रो छेउमा पुग्थ्यौं । के तिमीले हाम्रो त्यो त्यागलाई बिर्सिदियौ ? वास्तवमा तिमी मात्र कपटी रहेनछौ, यस्तो सहिनसक्नु पीडा हुँदा पनि हाम्रो शरीरमा टाँसिएका प्राण पनि कपटी रहेछन् । चन्द्रमाझैं शीतल र सुन्दर स्वभावका तिमी अहिले छिटै आउँछौ भने हामीले वेदना बिर्सिने छौं । सबै सङ्गिनी एकै ठाउँमा जम्मा भएर समवेत स्वरमा तिम्रै गुणगान गर्नेछौं । त्यस बेला यो तातो

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

पोल्ने चन्द्रमा पनि हामीलाई शीतल हिउँको डल्लोजस्तो लाग्नेछ । हे प्यारा ! तिमी आउँदैनौ भने हामीले अग्निको ज्वालालाई अङ्कमाल गर्नेछौं । तिम्रो मन फर्कन्छ कि भनी हामीले गएको नवरात्रको अष्टमीका दिन नवदुर्गा भवानीको पूजा-आजा गरेका थियौं । तिमी आएनौ । हामीले अझै पनि आस मारेका छैनौं र फेरि पनि तिम्रो र हाम्रो रमाइलो जीवन र सुख-समृद्धिका लागि आगामी कोजाग्रत पूर्णिमाका दिन भगवती लक्ष्मीको आराधना गर्नेछौं ।

हे कृष्ण ! हामी सबै गोपिनी तिम्रा सबै बैगुन बिर्सिएर यमुनातीरमा गई तिम्रो चरित्रको गुणगान गर्न चाहन्छौं । तर कामदेवको आगोको ज्वालाले पिल्सिएर खिन्न र दुर्बल हुनाले यमुनाको तीरमा जान पनि असमर्थ भइसकेका छौं । अब यस्तै हो भने आगामी फाल्गुन पूर्णिमाका दिन चीरदाह गर्दा त्यही अग्निमा प्रवेश गरेर प्राणत्याग गर्नेछौं । हे कृष्ण ! हामी तिमीलाई गाली मात्र दिन्नौं तिमीले गरेका राम्रा कुरा पनि त सम्झिरहन्छौं । तिमीले यज्ञसंस्कृतिको शत्रु स्वैराचारी केशी दानवको हत्या नगरेको भए सतानत धर्मको नाश हुने थियो, सबै प्राणीका हृदयमा दिनहुँ विषाद बढ्दै जाने थियो, संसारका समस्त प्राणीहरू शोकसागरमा डुब्ने थिए र यो संसार शून्य नै हुने थियो । तर यतिविधि राम्रो काम गर्ने तिमीले मथुरा पुगेपछि कंसकी कमारी घिनलाग्दी कुब्जालाई आफ्नी बनायौ । तर, तन, मन धन दिएर तिम्रो सेवा गर्ने कुन्दको कोपिलाजस्ता दन्तपङ्क्तिले सुहाएका हामीजस्ता व्रज़बालालाई यस्तो दयनीय अवस्थामा पुऱ्यायौ । यो तिम्रो के चाला हो ? हामीले बुझ्न सकेनौं । यस्तो पापकर्म गरेर अवश्य नै संसारमा तिम्रो सेतो कीर्ति फैलिने छैन । तिमीले बोलाएपछि हामी तिम्रो घरमा गएनौं कि, वनमा गएनौं कि, नदीमा गएनौं कि ? जहाँ भन्थ्यौं त्यहीं पुग्थ्यौं । तिमीलाई आत्मैदेखि माया गऱ्यौं । तिम्रो सम्झना गर्दै च्यूँडोमा हात राखेर आँसुका धारा बगाइरह्यौं । अहिले हामीलाई तिमी नहुँदा एक छिन बिताउँदा पनि एक जुग बिताएजस्तो लाग्छ ।

लङ्गडाले पर्वतारोहण गर्नु र लाटोले उच्चस्वरमा गफ गर्नु आश्चर्य भएझैं हामी व्रजबाला सुखी हुनेछौं, कृष्णसँग दाम्पत्यजीवन बिताएर आनन्द लिनेछौं र तिमी मथुराबाट फर्किएर गोकुलमा आउनेछौ भन्ने कुरा पनि आश्चर्य नै हुनेछ । अहिले हामीलाई ज्योतिषी गर्ग ऋषिले बालक कृष्ण असल हुनेछन्, सबैलाई सुख दिनेछन्, नारीजातिको सम्मान गर्नेछन्, शत्रुको संहार गर्नेछन् भन्ने कुरा पनि झुट्टा लागको छ । हाम्रो मन पोलिएको छ, शरीर डढिरहेको छ, आँसु बगिरहेको छ तर

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शान्ति पाउने उपाय केही छैन । यति बेला तिमी आउँथ्यौ भने यो सन्ताप मेट्न तिमीलाई लिएर हामी यमुनाभित्र पस्नेथियौं । तिम्रा ओंठको अमृतपान गरेर व्याधिबाट मुक्त हुने थियौं । तिमीलाई मनपरी गाली गर्ने थिएनौं र छाडा भएर बोल्ने पनि थिएनौं । हे कृष्ण ! अहिले हामी अन्तिम प्रार्थना गरिरहेका छौं । तिमी हाम्रो नजिकै आऊ, बस, हाम्रा वेदना सुन, बाँसुरी बजाऊ, हामी व्रजबालाहरूलाई नचाऊ, तिमी पनि नाच, धर्म गर, सुख देऊ, कामपीडाले आत्तिएका हामीलाई पीडाबाट मुक्त गरी आफ्नो स्नेहामृत पिलाऊ ।

शीर्षकविधान

यस काव्यको **कृष्णकर्णाभरणकाव्यम्** शीर्षक विषयप्रकृतिअनुकूल भए-नभएको भनी समीक्षा गर्नु नै यस उपशीर्षकको उद्देश्य हो । यहाँ शीर्षकबाट प्रकट हुने विभिन्न अर्थको अनुशीलन गर्न लागिएको छ -

१. प्रथम श्रुतिमा कृष्णकर्णाभरणकाव्यम् शब्दले कृष्णका कानको कुण्डलका रूपमा प्रस्तुत काव्य भन्ने अर्थ बुझाउँछ । त्यो अर्थ बुझाउँदा कृष्णस्य कर्णयोः आभरणमिति कृष्णकर्णाभरणम्, कृष्णकर्णाभरणञ्चासौ काव्यमिति, कृष्णकर्णाभरणकाव्यम् यस्तो विग्रह गर्नुपर्दछ ।

२. कविले श्रीकृष्णको प्रीतिका लागि तयार गरेको काव्यरूप कुण्डल भन्ने अर्थको सङ्गतिका लागि कृष्णाय कर्णाभरणम् इति कृष्णकर्णाभरणम्, कृष्णकर्णाभरणञ्चासौ काव्यमिति, कृष्णकर्णाभरणकाव्यम् यस्तो विग्रह गर्नुपर्छ ।

३. यो काव्य 'परब्रह्मरूप श्रीकृष्णको श्रवणेन्द्रियको शोभा बढाउने गहना हो' भन्ने अर्थ पनि प्रतीत हुन्छ । यस्तो अर्थ गर्दा **कृष्णस्य** = परब्रह्मणः, **कर्णयोः** = श्रवणेन्द्रिययोः, **आभरणम्** = सौशब्द्यरूपमलङ्करणम्, चासौ काव्यमिति कृष्णकर्णाभरणकाव्यम् यस रीतिबाट व्युत्पत्ति गर्नुपर्दछ ।

४. कृष्ण भन्ने नाम नै गोपिनीहरूका श्रवणेन्द्रियको अलङ्कार हो भन्ने अर्थ बुझाउनुपर्दा कृष्ण एव- कृष्णेति मङ्गलमयं नामैव, गोपीनाम्, कर्णयोराभरणमिति कृष्ण-कर्णाभरणम्, तेन युतं काव्यमिति, कृष्णकर्णाभरणकाव्यम् यस्तो विग्रह गर्नुपर्दछ ।

५. कृष्णरूप परमात्मा नै श्रवणेन्द्रियका आभूषण शब्द बनेर रहेका छन् भन्ने अर्थ पनि हुन्छ । श्रुतिले 'आत्मा वा रे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो निदिध्यासितव्यश्च' भनेको हुँदा यस काव्यमा परमात्मा श्रीकृष्ण नै पाठकहरूले श्रवणेन्द्रियद्वारा श्रवण गरिने शब्दरूप विषय बनेर रहेका छन् भन्ने अर्थ बुझाउन कृष्ण एव कर्णयोः

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

आभरणम् = शब्दरूपमलङ्करणम्, इति कृष्णकर्णाभरणम्, कृष्णकर्णाभरणं यस्मिन् तत् काव्यमिति कृष्णकर्णाभरणकाव्यम् यस्तो व्युत्पत्ति गर्नुपर्ने हुन्छ ।

६. जहाँ गोपीहरूका प्रार्थनावचन कृष्णको कानमा सुन्दर गहना बनेर रहेका छन् त्यो काव्य भन्ने अर्थ बुझाउनुपरेमा गोपीनां वचनानि कृष्णस्य कर्णयोराभरणानि यस्मिन् तत् काव्यम् - इति कृष्णकर्णाभरणकाव्यम् यस्तो व्युत्पत्ति गर्नुपर्दछ ।

७. श्रीकृष्ण र उनका लीला एवं चरित्र पाठकहरूका श्रवणेन्द्रियलाई तृप्ति दिलाउने अमृत हुन् भन्ने अर्थ गर्दा **कृष्णः** = कृष्णसम्बद्धः नामचरितलीलादिविषयः, पाठकानां **कर्णयोः** = श्रवणेन्द्रिययोः, **आभरणम्** = अमृतम्, यस्मिन् तत् काव्यम्, यस्तो विग्रह गर्नुपर्दछ । भनिएको पनि छ - श्रीकृष्णको लीलामृतलाई आफ्ना कानद्वारा पान गर्ने भक्तहरूले आफ्ना सबै पापहरू नाश गरेका थिए ।

यसरी जुनसुकै तरिकाबाट व्युत्पत्ति गर्दा पनि काव्यको शीर्षकविधान सार्थक र रमणीय देखिन्छ ।

प्रयोजन र प्रेरणा

प्रयोजन - कवि कुलचन्द्र गौतमले कृष्णकर्णाभरणकाव्यम्को भूमिकामा प्रयोजनसम्बन्धमा आफ्ना धारणा यसरी व्यक्त गरकाछन् - सुबन्त र तिङन्त पदहरूको उचित प्रयोग गर्दा श्रोताको मनलाई आनन्द प्रदान गर्ने सहज उच्चार्य रमणीय शब्द र रमणीय अर्थको बोधक सौशब्द्यको परिपाक हुन्छ । यस्तो शब्दार्थगत रमणीयता हिजो-आज रचिने काव्य, निबन्ध, प्रबन्ध आदिमा प्रायः अनुभूतिगोचर हुँदैन । सुबन्त र तिङत शब्दहरूको समुचित विन्यास गर्न सिकाउने व्याकरणका कारक लकारार्थप्रक्रिया आदि अनेक प्रकरण छन् । तर, सिद्धान्तको ज्ञान गराउने प्रयोग गर्न नसिकाउने वर्तमान शिक्षा परिपाटीद्वारा शिक्षित हजारौं छात्रहरूमध्ये एक दुई जान मात्र आफ्नै प्रयास र प्रतिभाबाट सुबन्त र तिङन्त पदको राम्ररी प्रयोग गर्न समर्थ हुन्छन् । यस्तो परिस्थितिमा हिजोआज लेखिएका काव्य, महाकाव्य, निबन्ध एवं प्रबन्धहरूमा प्रयोग गरिने संस्कृत भाषा सुबन्त र तिङन्त पदमा देखिएको अनौचित्यका कारण गौरवहीन बन्दै गएको छ ।

कविको यो अभिव्यक्ति आज पनि उत्तिकै सार्थक छ । आफ्नो धारणाअनुरूप कविले संस्कृतका छात्रहरूलाई लकारार्थप्रक्रियाको माध्यमबाट तिङन्त पदको उचित प्रयोग गर्न मार्गदर्शन गराउने उद्देश्यले कृष्णकर्णाभरणकाव्यम्को रचना गरेका हुन् । यस तथ्यलाई स्वयं कविले पुष्पिकापद्यमा व्यक्त गरको पाइन्छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्रेरणा - महामहोपाध्याय पं. गङ्गाधर शास्त्री र पं. रामशास्त्रीजस्ता सारस्वत गुरुहरूका उद्भट शिष्य कुलचन्द्रको अपूर्व शास्त्रीय पाण्डित्य र विलक्षण कवित्व अनुभव गरेर वाराणसीका उनका मित्रहरूले कुलचन्द्रलाई तपाईंले व्याकरणप्रयोगप्रधान काव्य लेख्न सक्नुहुन्छ, लेख्नुहोस् भनी प्रेरणा गरेका कारण कवि कुलचन्द्र 'कृष्णकर्णाभरणकाव्यम्'को रचनामा प्रवृत्त भएका देखिन्छन् ।

साहित्यिक सौन्दर्य

कृष्णकर्णाभरणकाव्य गुण, अलङ्कार, रीति, रस, ध्वनि आदि काव्यगुणले ओतप्रोत छ । महाकाव्यमा वर्णन गरिने विषयहरूमध्ये एउटा अंशमा आधारित काव्यलाई खण्डकाव्य भनिन्छ ।[४] यो काव्य श्रीकृष्णचरित्रको एउटा पक्षमा आधारित भएकाले खण्डकाव्य हो ।

रस र भावको अभिव्यक्ति

विरहसन्तप्त गोपिनीहरूको हृदयस्पर्शी अभिव्यक्तिमा आधारित यो काव्य शृङ्गारकाव्य हो । कविको कृष्णभक्तिमा आधारित रचना हुनाले यो भावप्रधान भक्तिकाव्य पनि हो । कविको भक्तिभावभन्दा पनि गोपिनीहरूको विरहजनित सन्ताप यसमा राम्ररी मुखरित भएकाले यस काव्यमा विप्रलम्भ शृङ्गारकै प्राधान्य छ । शृङ्ग भनेको कामदेवको जागरण हो । कामदेवको जागरण गराउने विषयवस्तु, उत्तम प्रकृतिका नायक-नायिका रहेको काव्यलाई शृङ्गारकाव्य भनिन्छ ।[५] यस काव्यमा श्रीकृष्ण उत्तम नायक हुनुहुन्छ र गोपिनीहरू स्वीया नायिका हुन्, चन्द्रमा, भ्रमरगुञ्जन आदि उद्दीपन विभावको राम्ररी परिपाक भएको छ, कटाक्ष, भुजाक्षेप आदि अनुभावहरूको अभिव्यक्तिका साथै निर्वेद आदि सञ्चारिभाव राम्ररी व्यक्त गरिएका छन् र ती सबैबाट शृङ्गारको स्थायिभाव रति परिपुष्ट बनेर शृङ्गाररसका रूपमा परिणत भएको छ ।

शृङ्गाररस सम्भोगशृङ्गार र विप्रलम्भशृङ्गार गरी दुई प्रकारको हुन्छ । विप्रलम्भशृङ्गारका पनि पूर्वराग, मान, प्रवास र करुणविप्रलम्भ गरी चार भेद हुन्छन् । यसमा कृष्णको वियोगले छट्पटाएका गोपिनीहरूको विरहव्यञ्जक मार्मिक उद्गार प्राणतत्त्वका रूपमा रहेको छ । यसैले यस काव्यमा विप्रलम्भशृङ्गार अङ्गी रस

---

४. खण्डकाव्यं भवेत्काव्यस्यैकदेशानुसारि च । - साहित्यदर्पण ६।३२९ ।

५. शृङ्गं हि मदनोद्भेदस्तदागमनहेतुतः ।
उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार उच्यते । - सा.द. ३।१८३ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

बनेर रहेको छ । यो शृङ्गार प्रवासनामक भेदमा आधारित छ । यसमा नायिकाहरूका अङ्ग, वस्त्र आदिमा मलिनता, शिरमा एउटा मात्र चुल्ठो, निश्वास-उच्छ्वास, रुदन, दुर्बलता, अरुचि, अधृति, अनालम्बनता, तन्मयता, उन्माद, मूर्छा र मरणजस्ता दश कामदशा हुने गर्दछन् ।[६]

कार्यवश श्रीकृष्ण मथुरा जानुभएकाले मालिन्य, श्वासप्रश्वास, रुदन, सन्ताप, कृशता, अरुचि, अधीरता, निराश्रयता, नायकतन्मयता र उन्मादजस्ता कामदशा नायिकाहरूमा प्रतिबिम्बित भएका छन् । त्यस कारण यो सम्पूर्ण काव्य नै विप्रलम्भशृङ्गारको अनिन्द्य उदाहरण हो । दिग्दर्शनका लागि एउटा पद्य हेरौं -

वित्तचित्ततनुभिर्भजमाना निर्जलस्थलगमीनसमानाः ।
कुन्दकुड्मलमनोहरदन्तीः सुन्दरीरपि जहाति मुकुन्दः ।।[७]

यसमा त्याग र समर्पणका प्रतीक विरहका कारण पानीबाहिर आउँदा छट्पटिएका माछासमान गोपिनीहरूको दयनीय अवस्था अभिव्यक्त गरिएकाले विप्रलम्भशृङ्गारको परिपाक भएको छ ।

कविनिष्ठ श्रीकृष्णविषयक रतिको उदाहरणका रूपमा निम्न पद्यलाई लिन सकिन्छ –

लीलापवित्रितजगत्त्रयमध्यचारी
विश्वम्भरः किल धरातलभारहारी ।
ईक्षाप्रकल्पितचराचरनामरूपो
गोपालबालकवपुर्व्रजमध्युवास ।।[८]

यस पद्यमा परब्रह्ममय श्रीकृष्णको महिमगान गरिएको छ ।

---

६. प्रवासो भिन्नदेशीत्वं कार्याच्छापाच्च सम्भ्रमात् ।
तत्राङ्गचेलमालिन्यमेकवेणीधरं शिरः ।।
निःश्वासोच्छ्वासरुदितभूमिपातादि जायते ।
अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता कृशताऽरुचिः ।।
अधृतिः स्यादनालम्बस्तन्मयोन्मादमूर्च्छनाः ।
मृतिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दश स्मरदशा इह ।। सा.द. ३।२०४-२०६ ।
७. कृष्णकर्णाभरणम्, पूर्ववत्, श्लो. ८७, पृ. २६ ।
८. पूर्ववत्, श्लो. १, पृ. क ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अलङ्कारयोजना

शब्दहरूको अनुरणनात्मक झङ्कार र अर्थको चमत्कारद्वारा निष्पन्न हुने रमणीय शब्द र अर्थको योजनाले सुहाएका काव्यहरूमा अलङ्कार गहना बनेर रहेका हुन्छन् । शब्दहरूको सहज उच्चार्यताका साथै संयोगजन्य ध्वनन र अर्थहरूमा निहित विलक्षण चमत्कारबाट काव्य सुमधुर, सरस, लोकप्रिय र चिरयशस्वी बन्दछन् । यस काव्यमा अनुप्रास, यमक र श्लेषजस्ता शब्दालङ्कार र उपमा, उत्प्रेक्षाजस्ता अनेकौं अर्थालङ्कारको प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

अनुप्रास– कृष्णकर्णाभरणकाव्यमा विभिन्न पद्यहरूमा रमणीय शैलीमा अनुप्रास अलङ्कारको प्रयोग पाइन्छ । जस्तै- मिलत, निष्ठत, दृश्यत, पश्यत० (११९), मुञ्चस्व, सिञ्चस्व, अङ्गीकुरुष्व० (२१७), पापं चिनोति, स्वापं क्षिणोति, तनुतानवमातनोति० (२११) मा अनुप्रासले उत्कर्ष प्राप्त गरेको छ । सम्पूर्ण काव्यमा विभिन्न पद्यहरूमा अनुप्रासको सौन्दर्य अनुभव गर्न सकिन्छ । यसै गरी उक्त काव्यमा यमक र श्लेष अलङ्कारका पनि सुमधुर उदाहरण पाइन्छन् ।

उपमा– यस काव्यमा यत्रतत्र उपामालङ्कारका रमणीय प्रयोगहरू पाइन्छन् । तीमध्ये- **वित्तचित्ततनुभिर्भजमाना निर्जलस्थलगमीनसमानाः** (८७) । उक्त पद्यांशमा श्रीकृष्णको विरहले सन्तप्त भएका गोपिनीहरूको निर्जल स्थलमा रहेका माछाहरूसँग तुलना गरिएको छ र यो तुलना अत्यन्त आकर्षक छ । यसै गरी कृष्णकर्णाभरणकाव्यका ३८, ४९ र ८७ सङ्ख्यक पद्यहरूमा सौन्दर्यपूर्ण उपमालङ्कारको प्रयोग पाइन्छ ।

यसै गरी यस काव्यमा उत्प्रेक्षा, सहोक्ति, अर्थान्तरन्यास, विरोध अलङ्कारको सर्वाधिक प्रयोग भएको छ । अनुशीलन गर्ने रसिकले यस काव्यमा अरू अलङ्कारका आकर्षक उदाहरण चमत्कारजनकरूपमा प्रयोग भएको पाउन सक्छ ।

कृष्णकर्णाभरणकाव्यमा अलङ्कारसिद्धिका निमित्त कविको प्रयास देखिँदैन र स्वतःसिद्ध अलङ्कारहरूको बाहुल्य प्रतीतिगोचर हुन्छ । रसप्रधान यो काव्य अलङ्कारहरूद्वारा अलङ्कृत भएर अनिर्वचनीय आनन्द प्रदान गर्न समर्थ छ ।

काव्यमा व्याकरणसिद्धान्तको प्रयोगपरम्परा

संस्कृत साहित्यको दीर्घपरम्परामा हजारौं काव्य, महाकाव्य, रूपक, उपरूपक, गद्यकाव्य लेखिँदै आएका छन् र लेखिँदै जानेछन् । व्याकरणको नियमअनुसार बनेका पदहरूको प्रयोग सबै काव्यमा भएको छ । संस्कृत भाषा विनाव्याकरण

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

लेखिँदैन । यहाँ त्यस्तो प्रयोगलाई लिएर केही भन्न खोजिएको होइन । संस्कृत साहित्यका केही काव्यमा व्याकरणका सूत्र घटाउँदै पदप्रयोग गरिएको पाइन्छ । ईशवीय सातौं शताब्दीदेखि यो प्रयोगपरम्परा चल्दै आएको छ । भट्टि कविले ६५० ईशवीय सन्को आसपासमा भट्टिकाव्य अर्थात् रावणवध महाकाव्यको रचना गरेका थिए । उनको काव्यमा -

सोऽध्यैष्ट वेदान् त्रिदशानयष्ट
पितॄनपारीत् सममँस्त बन्धून् ।
व्यजेष्ट षड्वर्गमरँस्त नीतौ
समूलघातमवधीदरींश्च ।।[९]

जस्ता काव्यानन्द प्रदान गर्ने र छात्रहरूलाई व्याकरणको ज्ञान दिने प्रयोगहरूको बाहुल्य छ । यसै गरी दशौं शताब्दीमा भट्ट भौमले रावणार्जुनीयमहाकाव्यम्को रचना गरे । दशौं शताब्दीमा हलायुधले कविरहस्यम् नामक काव्यमा व्याकरणका नियम र प्रयोगको दिग्दर्शन गराएका छन् । ईशाको बाह्रौं शताब्दीमा जैनाचार्य हेमचन्द्र सूरिले कुमारपालचरितकाव्यमा व्याकरणका सिद्धान्त र प्रयोगको दिग्दर्शन गराएका छन् । सत्रौं शताब्दीमा वासुदेव नामक कविले वासुदेवचरितम् काव्यमा र नारायणले धातुरसहस्यम्मा व्याकरणका नियमहरूको उल्लेख गरी पदप्रयोग गरको छन् ।[१०] ईशाको सत्रौं शताब्दीमा नेपालका महाकवि काशीनाथले यदुवंशमहाकाव्यम्का १ – ५ सर्गमा व्याकरणको नियमानुसार निष्पन्न पदहरूको क्रमबद्ध प्रयोग गरेका छन् ।[११]

काव्यहरूमा गरिएका व्याकरणका नियमहरूको क्रमिक प्रयोगको परम्परामा महाकवि कुलचन्द्र गौतमले सूत्र, वृत्ति, टिप्पणी र वैकल्पिक प्रयोगका उदाहरणसमेत पद्यबन्ध गरेर लकारार्थप्रक्रियाको आधारमा विक्रमसंवत् १९७५ मा कृष्णकर्णाभरणकाव्यम्को रचना गरे । पूरै व्याकरणका नियम उठाएर लकारका रूपहरूको काव्यमा प्रयोग गरी तयार गरिएको यो काव्य ती सबै काव्यहरूभन्दा उच्चस्तरीय र अनुपम छ ।

---

९. महाकवि भट्टि, भट्टिकाव्यम्, १.२, प्रकाशक - पाण्डुरंगजावजी, निर्णयसागर प्रेस, मुम्बई, सन् १९३४ ।

१०. वाचस्पति गैरोला, संस्कृत साहित्यका सङ्क्षिप्त इतिहास, चौखम्बा विद्या भवन, वाराणसी, सन् १९७८, पृ. ५७०-५७२ ।

११. जीवन अधिकारी, यदुवंशमहाकाव्यम् (शोधप्रबन्ध), द्वितीय परिच्छेद, २०६१ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

लकारार्थप्रक्रियाको आधारमा कृष्णकर्णाभरणकाव्यम्को अनुशीलन

भगवान् श्रीकृष्ण व्रजभूमि छाडेर कंसको आदेशअनुसार मथुरा जानुभएपछि श्रीकृष्णको वियोगले तड्पिएका गोपिनीहरूले ध्यानबाट भगवान् श्रीकृष्णलाई साक्षात्कार गरी आफ्ना मनोभाव व्यक्त गरेको विषयवस्तुले अनुप्राणित कृष्णकर्णाभरणम् काव्यमा लकारार्थप्रक्रियाको आधारमा विषयवस्तुको विन्यास गरिए तापनि व्याकरणगत जटिलताका कारण कथाभङ्ग भएको छैन र लकारार्थ प्रक्रियाका महत्त्वपूर्ण विषयहरूको पूर्णतया अनुगमन पनि गरिएको छ। यहाँ लकारार्थप्रक्रियाको विषयक्रम र सूत्रक्रमअनुसार लकारप्रयोग गरी निर्माण गरिएका कृष्णकर्णाभरणकाव्यम्का केही पद्यहरूको अनुशीलन गरिँदैछ।

उषसि प्रसरत्समीरणे तपसि स्नातवतीर्निरीक्ष्य नः।
वसनानि धुनीतटस्थितान्यभिजानासि हरे ! हरिष्यसि ।।८।।

हे कृष्ण ! गीष्म ऋतुको बिहानीमा मन्दमन्द पवनको सञ्चार भइरहँदा हामीलाई यमुना नदीमा स्नान गरिरहेको देखेर यमुनाको तीरमा थुप्र्याएर राखिएका हाम्रा लुगाहरू चोरी कदम्बवृक्षाको टुप्पामा गएर तिमीले हेरिरहेका थियौ। के त्यो घटना तिमीलाई याद आउँछ ?

टिप्पणी - अभिज्ञावचने लृट् (३/२/११२) स्मृतिबोधक पद नजिक रहेमा भूत अनद्यतनवाची लङ्लकारको अर्थमा भविष्यत्कालबोधक लृट् लकारको प्रयोग गरिन्छ। उक्त सूत्रार्थअनुसार यहाँ स्मृतिबोधक ज्ञा धातुको वर्तमानकालिक रूप 'अभिजानासि'को समीपमा प्रयोग भएकोले हरणार्थक हृञ् धातुमा भविष्यकालको अर्थ बताउने लृट्लकारको रूप हरिस्यसि भएको छ।

प्रिय ! चेतयसे विवाससः प्रणमन्तीः परिवेपिताधराः।
अवनम्रमुखीः ससीत्कृता वसनस्तेन ! कदर्थयिष्यसि ।।९।।

हे प्यारा कृष्ण ! हामी यमुनाभित्र नग्नस्नान गरिरहेका थियौं। तिमीले यमुनातीरमा राखिएका लुगा चोरेपछि जाडाले थुर्थुर काँपिरहेका हाम्रा ओठ पनि काँपिरहेका थिए। हामी लाजले भुतुक्कै भई शिर निहुर्‍याइरहेका थियौं र हाम्रा मुखबाट सूय्य-सूय्य आवाज निस्किरहेको थियो। तिमी हामीलाई लाजमर्दो अवस्थामा पुर्‍याएर कदम्बको टुप्पामा बसी हाम्रो निन्दा गरिरहेका थियौ। के त्यो घटना अहिले तिम्रो सम्झनामा छ ?

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

टिप्पणी - यहाँ पूर्वोक्त सूत्रको नियमअनुसार स्मृतिबोधक चेतयसि पद समीपमा रहेका कारण निन्दार्थक कदर्थ पदमा ऌट्लकारको कदर्थयिष्यति रूप प्रयोग गरिएको छ ।

कृष्ण ! चिन्तयसि यामिनीमुखे बान्धवीयवचनातिगामिनः ।
आगताः प्रति रतीशतापिताः प्राणनाथ ! सरसीभविष्यसि ।।११।।

हे प्यारा कृष्ण ! रात परेपछि आफ्ना बाबु-आमा, दाजु-भाइ, सासू-ससुरा, पति र बान्धवहरूले तिमी यसरी रातमा हिँड्न हुँदैन भनेर रोक्दारोक्दै पनि हामी कामवेदनाले पिल्सिएका गोपिनीहरू तिमी भएको ठाउँमा पुगेका थियौं । हाम्रो निस्सीम प्रेमबाट पग्लिएर तिमीले हामीसँग विहार गरेका थियौ । हे प्राणनाथ ! के त्यो घटना तिम्रो सम्भनामा छ ?

टिप्पणी - यहाँ स्मृतिबोधक चिन्तयसि क्रियापद समीपमा रहेका कारण सरसीपूर्व भूधातुबाट ऌट्लकार भई निष्पन्न हुने सरसीभविष्यति क्रियाको प्रयोग गरिएको छ ।

कौमुदीमहसि यामुने तटे वेणुपञ्चममुदञ्चयिष्यसि ।
पञ्चसायकनिदेशवर्तिनीर्वल्लभ ! स्मरसि नर्तयिष्यसि ।।१२।।

यमुनाको तीरमा जुनको जुनेली फैलिँदा तिमीले बाँसुरीबाट पञ्चम नाद फैलाएर हामीलाई मुग्ध तुल्याएका थियौ । बाँसुरीको ध्वनि सुनेर कामदेवको अधीनमा पुगेका हामीलाई बाँसुरीकै तालमा तिमीले नचाएका थियौ । के यो घटना याद आउँछ ?

टिप्पणी - यहाँ स्मृतिबोधक स्मरसिको सान्निध्यमा उपस्थिति भएका कारण अञ्चयति एवं नर्तयतिबाट ऌट्लकारको प्रयोग गरी उदञ्चयिष्यसि र नर्तयिष्यसि रूपहरूको प्रयोग भएको छ ।

लालसां पपरिथ व्यथितानामुज्जहर्थ पितरौ व्यसनाब्धेः ।
नन्दनन्दन ! कथापि हता नो बालसख्यमथ वा कथमास्ताम् ।।१८।।

प्यारा कृष्ण ! तिमीले मथुरा गएपछि आफ्ना भक्तहरूका इच्छा साकार तुल्यायौ र आफ्ना माता-पिताको उद्धार गऱ्यौ तर हाम्रो सम्भनासम्म पनि गरेनौ । यसबाट बालककालमा सँगै खेल्ने साथी र सङ्गिनीहरूको मित्रताको मूल्य नहुने रहेछ भन्ने कुरा प्रमाणित भएको छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

टिप्पणी - परोक्षे लिट् (३/२/११५) प्रयोक्ताले इन्द्रियद्वारा अनुभव गरेको विषय परोक्ष भनिन्छ । भूत अनद्यतन परोक्ष अर्थलाई व्यक्त गर्ने सन्दर्भमा लुट्लकार हुन्छ । उक्त नियमअनुसार यहाँ लिट्लकारका रूपहरूको प्रयोग भएको छ ।

'किं भाण्डीरवटं सकृष्णभुजगं प्रायास्त्वमेकाकिनी,
नो भाण्डीरवटं सकृष्णभुजगं नाम्नापि जज्ञावहम् ।'
वाकोवाक्यबलादिति स्वपितरं प्रातीतरं प्रान्तत-
स्त्वं यातोऽसि तटस्थतामथ च मे लाभः पितुर्वञ्चना ।।२०।।

एक दिन मलाई मेरा पिताजीले रिसाउँदै- 'छोरी ! के तँ नटुवा कृष्णले केटी नचाउने भाण्डीरवटमा एक्लै गएकी थिइस् ?' भनी सोध्नुभएको थियो । त्यस बेला मैले उत्तर दिएँ- 'पिताजी ! भाण्डीरवट के हो, कहाँ छ ? मैले त त्यसको नामसमेत सुनेकी छैन भने त्यहाँ जाने काम कसरी हुन सक्छ ?' भनेर पिताजीलाई ढाँटेकी थिएँ । यसरी उत्तर पाउँदा पिताजी खुसी हुनुभयो र मेरो विपत्ति पनि टर्‍यो तर आज आफ्ना माता-पिता, परिवार र बन्धुसँग ढाँट-छल गरेर लुकिलुकी तिमीसँग भेट गर्ने मजस्ता प्रियतमा ठगिएका छन् र तिमी हामीजस्तालाई ठगेर कहाँ बसिरहेका छौ, के गर्दैछौ ? आज हामी पिताजीलाई ठग्ने कामलाई मात्र फाइदा मानेर बसिरहेका छौं ।

टिप्पणी - अत्यन्तापह्नवे लिड्वक्तव्यः (वा.) कुनै कुरा लुकाउँदा अपरोक्ष अर्थमा पनि लिट्लकारको प्रयोग हुन्छ भन्ने नियमअनुसार यहाँ ज्ञा धातुको लिट्लकारको रूप जज्ञौको प्रयोग भएको छ ।

अलभत किमधीरचेतसां नः फलमधुना वत ! वञ्चनप्रपञ्चैः ।
पितरमपि यशोदया समेतं भणतु भवान् किल किन्नु ? विप्रलेभे ।।२४।।

प्यारा कृष्ण ! तिमीले हामी अधीर सङ्गिनीहरूसँग ढाँट-छल गरेर के पायौ ? लौ भइहाल्यो, हामी गाउँलेका छोरीहरूलाई त ठग्यौ-ठग्यौ तर आफ्नो पालन-पोषण गर्ने आमा यशोदा र नन्दबाबालाई पनि किन ठग्यौ ?

टिप्पणी - प्रश्ने चासन्नकाले (३/२/११७) आसन्नकालिक प्रश्नको अर्थमा भूत अनद्यतनमा लङ् र लट्लकारको प्रयोग हुन्छ । उक्त नियमअनुसार प्रस्तुत पद्यमा लभ्धातुको लङ्लकारको रूप अलभत र लिट्लकारको रूप विप्रलेभेको प्रयोग भएको छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अभिमतजनलाभात्किं व्यहासीर्जनन्या
सममनुचितहानां जन्मभूमिं स्वकीयाम् ।
अहह ! ननु जहामि प्रेयसीं तामितीमां
दयित ! वचनभङ्गीं कच्चिदङ्गीकरोषि ।।२७।।

आफूले ज्यादै रुचाएका मथुरा नगरीका सुन्दरीहरूसँग हाँस-खेल गर्न पाएपछि तिमीले आफ्नी जननी यशोदाका साथै जन्मभूमि गोकुललाई पनि के चटक्कै बिर्सिदियौ ? कुनै बेला के कहिलेकाहीँ तिमीले अहो मैले मेरा प्रियसीहरूलाई एक्लै छाडेर नराम्रो काम गरें भन्ने कुरा गर्दछौ ?

टिप्पणी - ननौ पृष्टप्रतिवचने (३/२/१२०) सामान्यभूतको क्षेत्रमा लट्लकार हुन्छ ननु शब्दको योग र प्रश्नोत्तर क्रिया सम्पन्न भएमा । उक्त नियमअनुसार प्रस्तुत पद्यमा ओहाक् त्यागे धातुबाट लुङ्लकार हुँदा निष्पन्न हुने रूप व्यहासीः र ननुको योगमा निष्पन्न हुने रूप जहामिको प्रयोग भएको छ ।

'भृशं कृशाङ्गीः किमतीतपस्त्वं' त्रपाभरादित्यनुयुक्तमात्रः ।
'अहं शुचिर्हन्त ! नु तापयामि' प्रागल्भ्यमुच्चैरुपयोक्ष्यसीति ।।३४।।

कुनै दिन तिमी आयौ भने लाजले शिर निहुर्‍याइरहेका हामीले तिमीसँग भन्नेछौं - हे प्यारा ! हामी दुब्ला-पातला, सीधासाधा गाउँले युवतीहरूलाई किन कामदेवको आगो सल्काएर पोलिरहेका छौ ? त्यस बेला तिमीले भन्नेछौ- के म आगो हो र तिमीहरूलाई पोल्छु ? अथवा के जेठको महिना हो र तिमीहरूलाई पोल्छु ? अथवा म के ग्रीष्म ऋतु हो र तिमीहरूलाई पोल्छु ? म शुद्धसङ्कल्प भएको हुँ भने मैले कामदेवरूपी अग्निको ज्वालामा तपाएर तिमीहरूलाई किन पोलूँ ?

टिप्पणी - पृष्टप्रतिवचनको प्रसङ्गमा नन्वोर्विभाषा (३/२/१२१) सूत्रद्वारा लुङ्को क्षेत्रमा लट्लकार हुने व्यवस्था गरिएको छ । न र नुको योग भएमा भन्ने सूत्रको तात्पर्यअनुसार उक्त पद्यमा नु उपपदसंमेत रहेकाले लुङ्को स्थानमा लट्लकारको प्रयोग गरिएको छ ।

'कां कामालपसि प्रियां प्रियतम ! प्रत्यग्रहर्षोन्मुखीं
कां कां चुम्बसि कां वद प्रियतमां प्रत्यङ्गमालिङ्गसि ।'
इत्यन्तर्ज्वलदन्तरायरहितप्रोद्दामकामानलं
पृच्छन्तीं चरितार्थयिष्यसि कदा ? साकूतमन्दस्मितैः ।।४१।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

आफ्ना मुटुमा निर्बाध रूपमा तीव्र ज्वाला फैलाउँदै दन्किरहेको कामदेवको आगोद्वारा पिल्सिएका हामीजस्ता प्रियतमासँग कहिले आएर तिमीले मीठा गफ गर्नेछौ ? तिम्रो दर्शन पाएर हर्षित भएका कुन प्रियतमाका अङ्ग-अङ्गमा आलिङ्गन गर्छौ भनी कामाग्निले सन्तप्त भएर सोधिरहेकी मलाई भावपूर्ण आँखाले नजर गरी मुस्कान छर्दै कहिले आलिङ्गनपाशमा बाँध्नेछौ ?

टिप्पणी - प्रश्नकर्ताको जिज्ञासा प्रतीत भएमा र किं शब्दको प्रयोग भएमा धातुबाट भविष्यत्कालको अर्थमा विकल्पले लट्लकार हुन्छ । पक्षमा लृट् र लुट्लकारको प्रयोग गर्न सकिन्छ । उक्त नियमअनुसार प्रस्तुत पद्यमा लप, चुम्ब र लिङ्गधातुबाट भविष्यत्कालको अर्थमा लट्लकारको प्रयोग भई आलपसि, चुम्बसि, आलिङ्गसि जस्ता रूपहरूको प्रयोग गरिएको छ । पद्यको अर्थले जिज्ञासा व्यक्त गरेको छ ।

अयि ! नन्दिनि ! नन्दनन्दनो यमुनाकूलमभि प्रयाति चेत् ।
भवती सदने निजे भवत्वथ सायन्तनदेवपूजने ।।४६।।
पितरं निदिशन्तमादरादिति चिन्ताकवलीकृतान्तरम् ।
प्रतिपक्षमिव क्षणे क्षणे वत ! रुक्षैर्नयनैरचक्ष्महि ।।४७।।

हे कृष्ण ! तिमी मथुरा नजाँदै तिम्रो साथ पाएर हामी दिनहुँ रमाउँथ्यौं । पिताजीलाई हाम्रो यो बानी मन परेको थिएन । हाम्रो व्यवहारबाट चिन्तित हुनुभएका पिताजीले एक दिन भन्नुभयो- 'हे छोरी ! अति भइसक्यो, अब कृष्णको सङ्गत गर्नु हुँदैन, लोकापवाद आइलाग्छ, नन्दको छोरा कृष्णले यमुनातीरमा गई तिमीहरूलाई थाहा दिन बाँसुरी बजाउँदा तिमीहरू त्यहाँ जान हुँदैन । बरु त्यस बेला तिमी सायंकालको भगवान्को पूजा र आरतीमा सहभागी हुनुपर्दछ ।' पिताजीले यसरी उपदेश दिँदा नमीठो मानेर हामीले उहाँलाई शत्रुझैं मानी तीखा नजरले हेरेका थियौं ।

टिप्पणी - लोडर्थलक्षणे च (३।३।८) अर्थात् विधि, कामचारानुज्ञा र कालौचित्य अर्थमा प्रयुक्त धातुबाट विकल्पले लट्कार हुन्छ । पक्षमा लुट् र लृट्लकारको पनि प्रयोग गरिन्छ । यो सूत्रको नियमअनुसार प्रस्तुत पद्यमा लोडर्थलक्षाक अभिप्रयातिको उपस्थिति भएकाले भूधातुबाट लोट्लकार भई निष्पन्न हुने भवतु क्रियापदको प्रयोग गरिएको छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

आ त्वत्प्रयाणाद् भृशमन्वताप्सीत्तीव्रो वियोगज्वर एष बालाः ।
यावत्त्वदीयागमनं च वह्निज्वाला भविष्यन्ति सरोजमालाः ।।६५।।

हे कृष्ण ! तिमी मथुरा गएपछि तिम्रो वियोगको ज्वरोले हामी नवयुवतिहरूलाई साह्रै डाहा दियो । तिमी कुनै दिन यहाँ आएनौ भने त्यस बेला कमलको फूलबाट तयार गरिएको माला हाम्रा निमित्त आगाको राँकोसमान हुनेछ ।

टिप्पणी - नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः (३।३।१३५) अर्थात् क्रियाको निरन्तरता र समीपता बुझिएमा अनद्यतन लङ् र अनद्यतन लुट्लकारको प्रयोगको सट्टा लङ् र लृट्लकारको प्रयोग हुन्छ । सूत्रनिर्दिष्ट यो नियमअनुसार उक्त पद्यमा तापको निरन्तरता अनुभूत भएकाले लुङ्लकारको रूप अन्वताप्सीत्को प्रयोग भएको छ ।

आश्विने सितदले गताष्टमी येयमत्र जनकष्टहारिणीम् ।
शर्मदामभयदामभीष्टदामष्टमूर्तिरमणीमयक्ष्महि ।।६६।।

भर्खरै आश्विन महिनको शुक्लपक्षको अष्टमीका दिन तिम्रो वियोगबाट उत्पन्न भएको पीडा निवारण गर्न, सन्तापमुक्त भई शान्तिलाभ गर्न र आफ्नो मनोरथ पूरा गर्न हामीले कष्टहारिणी, सुखदायिनी र अभीष्टदायिनी भगवती नवदुर्गाको आराधना गरेका थियौं ।

टिप्पणी - माथिको नियमअनुसार यस पद्यमा यज्ञक्रियाको सामीप्य बुझिएकाले यजधातुबाट लङ्लकारको स्थानमा लुङ्लकारको रूप अयक्ष्महिको प्रयोग गरिएको छ ।

येयमुज्ज्वलमनोज्ञचन्द्रिकाऽऽगामिनी भवति पूर्णिमा तिथिः ।
तत्र यक्ष्यति भवज्जनः श्रियं प्रार्थयन् दयित ! सर्वदा प्रियम् ।।६७।।

हे प्यारा ! अब तुरुन्त नै आश्विनशुक्ल पूर्णिमा अर्थात् कोजाग्रत पूर्णिमाका दिन हामीले भगवती लक्ष्मीको कृपा प्राप्त गर्न उहाँको आराधना गर्नेछौं ।

टिप्पणी - नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ये सूत्रमा बताइएको नियमअनुसार यज्धातुबाट लुट्लकारको सट्टा लृट्लकारको यक्ष्यति रूप प्रयुक्त भएको छ ।

आगामी तव मत एष यस्तपस्यो माकन्दभ्रमितमिलिन्दवृन्दजुष्टः ।
अष्टम्या यदवरमस्य चारुचीरप्रोत्थानक्षुभितवियोगिमानसायाः ।।७८।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

तत्र त्वां द्विगुणितमन्मथानलार्चिर्निर्दग्धे मनसि निधातुमुत्त्रसन्त्यः ।
कीर्त्या ते सममनलोच्चयप्रवेशात् प्राप्स्यामः सह परलोकमीप्सितार्थैः ।।७९।।

प्यारा कृष्ण ! पुष्परस पान गर्न लता वरिपरि भूँभूँ गर्दै उडिरहेका भँमराहरूको उपस्थितिका कारण रमाइलो लाग्ने फागुन महिना तिमीलाई पनि त साह्रै प्यारो लाग्दथ्यो । चीरोत्थानपछि वियोगीहरूको मनलाई क्षुब्ध तुल्याउने फाल्गुनशुक्ल अष्टमी आउँछ । त्यस बेला कामदेवको तीव्र बाण प्रहारका कारण छिया-छिया भएको मनमा तिमीलाई राख्न असमर्थ भएका हामी गोपिनीहरू चीरदहनको आगोमा प्रवेश गरेर तिम्रो कीर्तिका साथै डढेर खरानी बन्नेछौं ।

टिप्पणी - कालविभागे चानहोरात्राणाम् (३।३।१३७) अर्थात् कालमर्यादाको विभाग हुँदा अनद्यतन भविष्यलाई निरस्त गरी समान्य भविष्यको प्रतिपादक लृट्लकारको प्रयोग हुन्छ । उक्त नियमअनुसार प्रस्तुत पद्यमा कालमर्यादा निर्धारित गरिएको छ र ७९ सङ्ख्यक पद्यमा माथिको सूत्रमा निर्दिष्ट नियमअनुसार लुट्लकारको सट्टा लृट्लकारको रूप प्राप्स्यामः प्रयुक्त भएको छ ।

स्वच्छन्दं सत्रशत्रुं सुजनभयकरं केशिनं कंसमित्रं
चेदेवं नाहनिष्यः प्रबलखलबलध्वंसनाध्वन्यमूर्ते !
धर्मोऽनङ्क्ष्यद्विषादः प्रदिदिवसमुपाचेष्यत प्राणिवर्गः
शोकाम्भोधौ न्यमङ्क्ष्यज्जगदिदमखिलं शून्यमेवाभविष्यत् ।।८५।।

प्रबल दानवहरूलाई विध्वंस गर्ने मार्गका पथिक हे कृष्ण ! स्वैराचारी, आर्यसंस्कृतिविध्वंसी र सज्जनदु:खदायी कंसको मित्र केशी दानवलाई नमारेको भए धर्म नष्ट हुने थियो, दानवहरूको अत्याचाराबाट दिनदिनै चिन्ता बढेर जाने थियो, प्राणीहरू शोकसागरमा डुब्ने थिए र यो संसार शून्यमा बिलाउने थियो ।

टिप्पणी - लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ (३।३।१३९), भूते च (३।३।१४०), वोताप्योः (३।३।१४१) अर्थात् लिङ्निमित्तक क्रियाको असिद्धिमा भविष्यत् कालमा प्रयोग गरिने लृङ् भूतकालमा प्रयुक्त हुन्छ । उक्त नियमअनुसार प्रस्तुत पद्यमा क्रियाको सिद्धि नभएको देखाइएकाले भविष्यत् कालको अर्थमा अनङ्क्षयत्, न्यमङ्क्षयत् र उपाचेष्यत जस्ता लृङ्लकारका क्रियाहरूको प्रयोग भएको छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

यसरी गरिएको अनुशीलनबाट महाकवि कुलचन्द्रले कृष्णकर्णाभरण-काव्यम्लाई विशुद्ध व्याकरणको सिद्धान्तमा आधारित बनाएर शब्दको रमणीय प्रयोग गर्ने दिशानिर्देश गरेका छन् भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

समष्टिगत काव्यसौन्दर्य

कविले लकारार्थप्रक्रियाको प्रयोगजस्ता नीरस विषयलाई गोपिनीहरूको हृदयाभिराम अभिव्यक्तिमा आधारित काव्यसिर्जना गरेर आस्वादनीय तुल्याएका छन् । यहाँ अलङ्कार भर्न बल प्रयोग गरिएको छैन, शृङ्गाररसको अनुकूल वर्णप्रयोगद्वारा आविष्कृत गुणहरूको अमन्दआनन्दजनक प्रयोगबाट विप्रलम्भ शृङ्गारको परिपाक उत्कर्षमा पुगेको छ । मार्मिक अभिव्यक्तिका अवसरमा गौडी र पाञ्चालीजस्ता दीर्घसमासमा आधारित रीतिप्रयोग पटक्कै सुहाउने थिएन । यस तथ्यलाई राम्ररी बुझेका कविले धेरैजसो वैदर्भी रीतिको प्रयोग गरी काव्यलाई सहज उच्चार्य र सुमधुर तुल्याएका छन् । रसध्वनिमा आधारित भएकाले अमन्द सौन्दर्यको मुहान बन्न पुगेको यो काव्य शब्दशक्तिमूलक, अर्थशक्तिमूलक ध्वनिका साथै लक्षणामूलक ध्वनिको अभिव्यक्तिका कारण सर्वगुणसम्पन्न भएको छ । लकारार्थ बुझाउन एउटै विषयवस्तुलाई विभिन्न लकार र छन्दमा प्रयोग गरी कविले आफ्नो असाधारण क्षमता प्रकाशित गरेका छन् । लकारार्थप्रक्रियाका नियमहरूलाई पद्यहरूमा प्रयोग गरी अध्येताहरूको ज्ञानवृद्धि गराउने उद्देश्यअनुसार विषयको पिष्टपेषण भएकाले यदाकदा रसानुभूतिमा अवरोध आउने सम्भावना भए तापनि लकारार्थबोधको आनन्दमा रमाउने पाठकहरूले भने शास्त्रबोध र काव्यबोधबाट प्राप्त हुने चिन्तन र कल्पनामा आधारित अमन्द आनन्द प्राप्त गर्नेछन् ।

पर्यन्तकथन

महाकवि, कविशिरोमणि एवं विद्वच्छिरोमणि महामना कुलचन्द्र गौतमको कालजयी कृति कृष्णकर्णाभरणकाव्यम्को विषयमा कलम चलाउने अवसर प्रदान गरी मलाई शुक्लकर्ममा प्रवृत्त गराउनुभएकोमा महाकविका नाति एवं कुलचन्द्र गौतम स्मृति संस्थाका अध्यक्ष श्री डा. प्रसन्नचन्द्र गौतमज्यूप्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दै कलम बिसाउँछु । जयतु संस्कृतम् ।

वि.सं. २०६७ जेठ १ प्रा. डा. वेणीमाधव ढकाल

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

कृष्णकर्णाभरणकाव्यम्

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

निवेदनम्

यदेतद्गोचरीक्रियते महाकविनिबन्धेषु सुपां तिङां च समुचितेन सन्निवेशेन रसिकजनमनांसि रञ्जयत्सौशब्द्यं नाम समस्तैर्वस्तुविद्भिः स्तवनीयं वस्तु । तदेतदाधुनिकीषु रचनासु न लक्ष्यते प्रायेण परोक्षमाणमित्यपरोक्षप्रेक्षावताम् । समुचितश्च सुपां तिङां च सन्निवेशो न घटते प्रगाढामुभयव्युत्पत्तिमपहायेति वेत्तितमां शिक्षितो लोकः। सन्ति पुनः सुपां तिङां च यथोचितं सन्निवेशं समुपदिशन्तः कारकप्रकरणादयो लकारार्थप्रक्रियाप्रभृतयश्च ते ते व्याकरणविभागाः, यान् पठन्ति परःसहस्रा अजस्राभ्याससशालिनश्छात्राः, एषु विरलाः पुनः पदप्रयोगमार्मिकाः सम्पद्यन्ते, इतरे पुनरन्यादृशाः। यैः प्रच्युतौचित्यगन्धं निबध्यमाना निर्जरभारती परिजहाति गौरवं विमुखयति च मतिशालिन इत्यप्यविदितं नास्ति विदुषाम् ।

जनयत्स्वपि सत्सूभयविधपदप्रयोगमार्मिकतां दर्भाग्राधियामेव दिक्प्रदर्शन-मात्रप्रवृत्तेषु व्याकरणविभागेषु सुकुमारधियां व्युत्पित्सावतामौत्सुक्यपरिपूर्तये निरीक्षमाणैरपेक्षणीयतां सरसमनोहरस्य क्रियापदव्युत्पत्तिनिमित्तभूतस्य नूतनस्य प्रबन्धस्य कृतानुग्रहैः सुहृद्भिः कृताग्रहः प्रावर्ते गभीरगर्तप्रायलकारार्थप्रक्रियाप्रपञ्चानुसारिणि प्रबन्धे । अबन्ध्यमनोरथतया च महतां निर्वाहितो ननु तेषां निदेशः। सादरं स्वीकृतो गुणैकपक्षापातिभिर्दोषबहुलोऽप्ययं लघुतरः प्रबन्धश्छात्रगणस्याऽपि समादरणीयतां निपुणं प्रयायादिति संवृत्तो वृत्तमुद्रणः। आशंसे च विदध्यादध्यापकमहोदयानामप्ययं मानसानि सन्तोषसम्भृतानीति । प्रार्थये पुनरेतत्सिद्धिसमयसमुपजातानि स्खलितानि क्षन्तुं क्षमाशालिनः प्रेक्षावतो विनयभरनमितशिराः श्रद्धानिबद्धाञ्जलिः।

"प्रणतस्य जनस्य जायते न हि कुत्रापि दवीयसी क्षमा"

इति सूक्तिमनुसन्दधानश्च सिद्धसमीहितमेवात्मानं वेद्मीति ।

गौतमः कुलचन्द्रशर्मा ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

।। श्रीगणेशाय नमः ।।

लीलापवित्रितजगत्त्रयमध्यचारी
विश्वम्भरः किल धरातलभारहारी ।
ईक्षाप्रकल्पितचराचरनामरूपो
गोपालबालकवपुर्व्रजमध्युवास ।।१।।[1]

दुर्वृत्तकंसमुखदुर्दमराजवर्ग-
वित्रस्तसाधुजनसाध्वसघातहेतुः ।
चेतोभिरम्बुजदृशां व्रजसुन्दरीणां
साकं ययौ मधुपुरीं खगराजकेतुः ।।२।।

कृत्वा तदीयवचनानि मनोगतानि
नीत्वा कियन्त्यपि दिनानि गतोत्सवानि ।
उत्कण्ठिता व्रजसरोजदृशः समस्ताः
संजग्मिरेऽथ विजने विपिने विहस्ताः ।।३।।

(चतुर्भिः कुलकम्)

काश्चिद्गुरुप्रणयसंस्मरणप्रकर्षा-
दच्छिन्नधारविगलन्नयनोदभारम् ।
काश्चित्परित्यजनवर्धितमन्युवेगा-
दावेपिताधरसगद्गदवाक्प्रचारम् ।।४।।

---

१. वसन्ततिलका वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

काश्चिन्मनोजदहनज्ज्वलनातिरेका-
न्निर्धूतधीसमवधीरितधीरभावम् ।
काश्चित्पुनः पुनरनुग्रहलाभतर्षात्
साकूतकाकुविनिवेदितचित्तभावम् ।।५।।

काश्चित्प्रतिश्रुतविचिन्तनतत्परत्वा-
न्निर्णीतवीतचरकालकलाविभागम् ।
काश्चिद्विषादविवशीकृतमानसत्वा-
दज्ञातयापितनिशादिवसावसानम् ।।६।।

क्षामानना: समयखण्डनजातकोपा
रक्षाकृतेऽनुसृतपाणिनिबद्धसूत्रा: ।
आध्यानयोगबलकल्पितसन्निधानं
प्रेयांसमेनमथ ता इति गोप्य ऊचुः ।।७।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अथ
कृष्णकर्णाभरणकाव्यम् ।

(१) अभिज्ञावचने लृट् (३।२।११२)

स्मृतिबोधकपदे समीपे प्रयुज्यमाने भूतानद्यतने धातोर्लृट् भवति ।

उषसि प्रसरत्समीरणे
तपसि स्नातवतीर्निरीक्ष्य नः ।
वसनानि धुनीतटस्थिता-
न्यभिजानासि हरे ! हरिष्यसि ॥८॥[२]

अत्र ज्ञाधातौ स्मृतिबोधके भूतानद्यतने हरतेर्लृट् ।

प्रिय ! चेतयसे विवासस:
प्रणमन्ती: परिवेपिताधरा: ।
अवनम्रमुखी: ससीत्कृता
वसनस्तेन ! कदर्थयिष्यसि ॥९॥

चेतयतौ स्मृतिबोधके कदर्थयतेर्लृट् । कुत्सितोऽर्थ: कदर्थ: । तं करिष्यसि कदर्थयिष्यसि ।

स्मरसि स्मरलुप्तदर्शना:
पदवीं लब्धुमनीश्वरा: सती: ।
मदयन्नुदये तमस्तते-
र्मुरलीं माधव ! नादयिष्यसि ॥१०॥

अत्र स्मरतौ स्मृतिबोधके नादयतेर्लृट् ।

---

२. वियोगिनी वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

कृष्ण ! चिन्तयसि यामिनीमुखे
बान्धवीयवचनातिगमिनीः ।
आगताः प्रति रतीशतापिताः
प्राणनाथ ! सरसीभविष्यसि ।।११।।[3]

अत्र चिन्तयतिः स्मृतिबोधकः । सरसशब्दात् सरसीशब्दाच्च भूयोगे च्वौ भवतेर्लृट् ।

कौमुदीमहसि यामुने तटे
वेणुपञ्चममुदञ्चयिष्यसि ।
पञ्चसायकनिदेशवर्तिनी-
र्वल्लभ ! स्मरसि नर्तयिष्यसि ।।१२।।

स्मरतौ स्मृतिबोधकेऽञ्चयतिनर्तयतिभ्यां लृट् । लक्ष्यलक्षणभावविवक्षायां तु विभाषा वक्ष्यते ।

(२) न यदि (३।२।११३)

स्मृतिबोधिन्युपपदे भूतानद्यतने पूर्वसूत्रप्राप्तो लृट् प्रतिषिध्यते यच्छब्देन योगे ।

उक्तिमात्रमधुर ! व्रजबाला-
विप्रलम्भनविदग्ध ! मुरारे !
स्वच्छलोक्तिमुदिताः परिहाय
स्मर्यते सशपथं यदगच्छः ।।१३।।[4]

यच्छब्दयोगे गच्छतेर्लङ् । न तु लृट् ।

(३) विभाषा साकाङ्क्षे (३।२।११४)

स्मृतिबोधिन्युपपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट् वा भवति लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षे धात्वर्थे यच्छब्देनाऽयोगे योगेऽपि ।

निकुञ्जलक्ष्मीमभिवीक्षितुं गता-
मतर्कितं श्लेक्ष्यसि मामवीक्षितः ।

---

३. रथोद्धता वृत्तम् । ४. स्वागता वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अथ प्रिय ! ध्यायसि मीलितेक्षणां
सगद्गदं मां किमुदीरयिष्यसि ।।१४।।[५]

अत्र श्लेषेणोदीरणं लक्ष्यते, तेनोभयत्र लृट्। यच्छब्दश्च नास्ति।

निकुञ्जलक्ष्मीमभिवीक्षितं गता-
मतर्कितं श्लेक्ष्यसि मामवीक्षितः ।
अथ प्रिय ! ध्यायसि मीलितेक्षणां
सगद्गदं मां यदुदीरयिष्यसि ।।१५।।

पूर्ववल्लृट् यच्छब्दश्चास्ति।

निकुञ्जशोभाहृतचक्षुषं बला-
दाश्लिष्य एकान्तवनान्तनिस्त्रपः ।
ससाध्वसामीलितलोचनां ततः
स्मरस्यधीरश्च किमप्युदैरयः ।।१६।।

अत्र पूर्वविषये लृडभावे यथार्हं लङ्। यच्छब्दो नास्ति।

यदद्रिशोभाहृतचक्षुषं बला-
दाश्लिष्य एकान्तवनान्तनिस्त्रपः ।
ससाध्वसामीलितलोचनां ततः
स्मरस्यधीरश्च यदप्युदैरयः ।।१७।।

अत्रापि लृडभावपक्षीयो लङ्। यच्छब्दश्चास्ति।

(४) परोक्षे लिट् (३।२।११५)

अतीताया रात्रेः पश्चार्द्धेनागाऽमिन्याः पूर्वार्द्धेन च सहितो दिवसोऽद्यतनस्तद्भिन्नोऽनद्यतनः। प्रयोक्तुरिन्द्रियगोचरत्वं परोक्षात्वम्। भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् भवति।

लालसां पपरिथ व्यथिताना-
मुज्जहर्थ पितरौ व्यसनाब्धेः ।

---

५. वंशस्थं वृत्तम्।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नन्दनन्दन ! कथापि हता नो
बालसख्यमथ वा कथमास्ताम् ।।१८।।[६]

पॄ पूरणे । हृञ् हरणे । आभ्यां परोक्षे लिट् ।

वारुणीव भवतः प्रिय ! वाणी
मत्ततामुपनिनाय हरे ! नः ।
अर्पयाञ्चकृम देहमधीरा
विप्रलेभिमह आ ! वत ! मुग्धाः ।।१९।।

नयतेरर्पयतेः कर्तरि लिट् लभतेः कर्मणि । उत्तमपुरुषे पारोक्ष्यं च मत्तताप्रतिपादनेन व्यक्तम् ।

(५) अत्यन्तापह्नवे च लिड् वक्तव्यः (वार्तिकम्)

अपरोक्षेऽपि भूतानद्यतनेऽत्यन्तापह्नवे लिट् भवति ।

"किं भाण्डीरवटं सकृष्णभुजगं प्रायास्त्वमेकाकिनी,
नो भाण्डीरवटं सकृष्णभुजगं नाम्नापि जज्ञावहम् ।"
वाकोवाक्यबलादिति स्वपितरं प्रातीतरं प्रान्तत-
स्त्वं यातोऽसि तटस्थतामथ च मे लाभः पितुर्वञ्चना ।।२०।।[७]

जानातेरत्यन्तापह्नवे लिट् । प्रयाणं पृष्ठ्य ज्ञानमप्यपलपतीति स्पष्टोऽत्यन्तापह्नवः ।

(६) हशश्वतोर्लङ् च (३।२।११६)

भूतानद्यतनपरोक्षेऽपि हशश्वच्छब्दयोरुपपदयोः सतोर्धातोर्लङ् भवति लिट् च ।

भवतः कृतनागरीरते-
रिति ह व्यस्मरदस्मकान्मनः ।
सकला अहसज्जनश्च नः
प्रिय ! शश्वत्कृतपाणिवादनः ।।२१।।[८]

पूर्वार्धे हयोगे स्मरतेर्लङ् । उत्तरार्धे शश्वद्योगे हसतेर्लङ् ।

---

६. स्वागता वृत्तम् । ७. शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । ८. वियोगिनी वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

इति ह प्रतिनूतनस्पृहं
न विसस्मार न तावकं मनः ।
न जहास ह दुर्जनो न नः
कृतभूयः करतालिकास्वनः ।।२२।।

हयोगे स्मरतिहसतिभ्यां लिट् ।

विशदीकृतनूतनस्पृहं
न विसस्तार न तावकं मनः ।
न जहास न दुर्जनश्च नः
प्रिय ! शश्वत्कृतपाणिवादनः ।।२३।।

शश्वद्योगे स्मरतिहसतिभ्यां लिट् ।

(७) प्रश्ने चासन्नकाले (३।२।११७)

प्रयोक्तृदृष्टिपथानतिक्रान्तत्वमासन्नकालत्वम् । अनतीतपञ्चवर्षः काल आसन्नकाल इति काशिका । तत्र प्रष्टव्यक्रियावृत्तेर्धातोर्भूतानद्यतने लङ्लिटौ भवतः ।

अलभत किमधीरचेतसां नः
फलमधुना वत ! वञ्चनप्रपञ्चैः ।
पितरमपि यशोदया समेतं
भणतु भवान् किल किन्नु ? विप्रलेभे ।।२४।।[१]

अत्र प्रश्ने लभतेर्लङ्लिटौ । विप्रलभतिर्वञ्चनार्थः ।

(८) लट् स्मे (३।२।११)

भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लट् भवति स्मशब्देन योगे ।

उपसंहरसि स्म वैरिणः
पितरौ मोचयसि स्म दुःखितौ ।

१. पुष्पिताग्रा वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सफलीकुरुषे स्म वाञ्छितं
परिपूर्णीकुरु तत्प्रतिश्रुतम् ।।२५।।[१०]

हरतेर्मोचयतेः करोतेश्च स्मयोगे लट् । शेषमनुदाहरणम् ।

(९) अपरोक्षे च (३।२।११९)

अपरोक्षभूतानद्यतने (लङ्विषये) लट् भवति स्मशब्देन योगे ।

रमयसि स्म वनान्तरगोचरः
कथयसि स्म कथाः प्रणयी यथा ।
सशपथं व्रजसि स्म पुरीं मधो-
र्वचनतश्च्यवसे स्म वताऽच्युत ! ।।२६।।[११]

रमयतेः कथयतेश्च्यवतेश्च स्मयोगे लट् । अपरोक्षात्वं च व्यक्तम् ।

(१०) ननौ पृष्टप्रतिवचने (३।२।१२०)

सामान्यभूते (लुङ्विषये) लट् भवति ननुशब्दस्य योगे पृष्टस्य प्रतिवचने ।

अभिमतजनलाभात् किं व्यहासीर्जनन्या
सममनुचितहानां जन्मभूमिं स्वकीयाम् ।

अत्र प्रश्ने जहातेर्लुङ् ।

अहह ! ननु जहामि प्रेयसीं तामितीमां
दयित ! वचनभङ्गीं कच्चिदङ्गीकरोषि ।।२७।।[१२]

प्रतिवचने ननुयोगे जहातेर्लट् ।

(११) नन्वोर्विभाषा (३।२।१२१)

सामान्यभूते (लुङ्विषये) लट् विकल्पेन भवति, न-नुशब्दयोरुपपदयोः सतोः । पक्षे औत्सर्गिको लुङ् ।

त्रिभिर्विशेषकम्-

---

१०. वियोगिनी वृत्तम् । ११. द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । १२. मालिनी वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

"व्यथां किमाधा ? अनुधाविताना
राधादिकानां व्रजबल्लवीनाम्" ।

अत्र प्रश्ने दधातेरौत्सर्गिको लुङ् ।

"हितानमुक्थाः किमु ? नन्दमुख्या-
नकृत्रिमानल्पमनोज्ञसख्यान्" ।।२८।।[१३]

अत्रापि प्रश्ने मुचेरौत्सर्गिको लुङ् ।

यमेन देवेन हृदि स्थितेन
वैवस्वतेनाप्यनुयुक्त इत्थम् ।

प्रकरणसङ्गमकं वाक्यमिदं नोदाहरणम् ।

"अहं व्यथां कामपि नादधामि
राधादिकानां व्रजबल्लवीनाम् ।।२९।।

अत्र प्रतिवचने नयोगे लट् दधातेः ।

"हितान्न मुञ्चेऽपि च नन्दमुख्या-
नकृत्रिमानल्पमनोज्ञसख्यान्" ।

अत्र प्रतिवचने नयोगे लट् मुञ्चतेः ।

असीमसौभाग्यमदेन साधु
तं देवमभ्युत्तरयिष्यसीति ।।३०।।

इदमपि प्रकरणसङ्गमनाय योजितं वाक्यम् ।

पुनस्त्रिभिर्विशेषकम्-

"व्यथां किमाधा ? अनुधाविताना
राधादिकानां व्रजबल्लवीनाम् !
"हितानमुक्थाः किमु नन्दमुख्या-
नकृत्रिमानल्पमनोज्ञसख्यान्" ।।३१।।

अत्र प्रश्ने दधातिमुञ्चतिभ्यामौत्सर्गिको लुङ् ।

---

१३. उपजाति वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

यमेन देवेन हृदि स्थितेन
वैवस्वतेनाप्यनुयुक्त इत्थम् ।
इदं प्रकरणसङ्गमकं वाक्यं न तूदाहरणम् ।
आधां व्यथां नाहमुपाश्रितानां
राधादिकानां व्रजबल्लवीनाम"् ।।३२।।
अत्र प्रतिवचने दधातेर्लडभावपक्षीयो लुङ् ।

"अकृत्रिमानल्पमनोज्ञसख्यान्
नामुक्षि रक्तानपि नन्दमुख्यान्" ।
प्रतिवचने मुञ्चतेर्लुङ् लडभावपक्षीयः ।
असीमसौभाग्यमदेन साधु२
तं देवमभ्युत्तरयिष्यसीति ।।३३।।
प्रकरणसङ्गमकं वाक्यमिदं न तूदाहरणाम् ।

"भृशं कृशाङ्गीः किमतीतपस्त्व"
त्रपाभरादित्यनुयुक्तमात्रः ।
प्रश्ने तापयतेरौत्सर्गिको लुङ् ।
"अहं शुचिर्हन्त ! नु तापयामि"
प्रागल्भ्यमुच्चैरुपयोक्ष्यसीति ।।३४।।
प्रतिवचने नुयोगे तापयतेर्लट् सामान्यभूते ।

"अतीतपः किं ! भृशदुर्बलाङ्गी-"
रिति त्रपानम्रमुखीभिरुक्तः ।
प्रश्ने तापयतेरौत्सर्गिको लुङ् ।
"अतीतपं नु प्रथितः शुचिर्वः"
प्रागल्भ्यमुच्चैरुपयोक्ष्यसीति ।।३५।।
प्रतिवचने तापयतेर्लडभावपक्षीयो लुङ् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

(१२) पुरि लुङ् चास्मे (३।२।१२२)

पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने (लङ्विषये) विभाषा लुङ् भवति लट् च न तु स्मयोगे । पक्षे यथाविवक्षं लङ् च लिट् च ।

प्रासार्षीदनुराग एव तु पुरा हेतोः कुतोऽपि स्फुटः
पुरायोगे सरतेर्लुङ् ।
कौलीनं किल नः पुरा प्रसरति व्यक्तं ततः सन्ततम् ।
पुरायोगे सरतेर्लट् ।
अन्योन्यप्रणयप्रगल्भमनसां मोदः पुरा प्रासरत् ।
पुरायोगे सरतेर्लङ् ।
श्रीकान्त ! प्रससार हन्त ! हृदयास्कन्दी वियोगः पुरा ।।३६।।[१४]
पुरायोगे सरतेर्लिट् ।

प्रसरति स्म पुरा प्रणयस्ततः
खलमुखोद्गतदुर्वचनोच्चयः ।
कतिपयैर्दिवसैरथ चेतसि
प्रिय ! विषादविषानलसंचयः ।।३७।।[१५]
पुराशब्दयोगेऽपि स्मशब्देन योगान्नेतरे लकाराः किन्तु 'लट् स्मे' इति सरतेर्लट् ।

(१३) यावत्पुरानिपातयोर्लट् (३।३।४)

सामान्यभविष्यति काले निश्चयद्योतकयोर्यावत्पुराशब्दयोर्निपातयोरुपपदयोः सतोर्धातोर्लट् भवति । लृटो विषये यावत्पुरायोगे लट् भवतीति यावत् ।

प्रणयप्रलयाग्निरेष नो
वत ! यावत्परितापयत्यलम् ।
विदधाति पुरा मलीमसं
तव मन्तुश्चरितं वपुर्यथा ।।३८।।[१६]
तापयतेर्दधातेश्च यावत्पुरायोगे भविष्यति लट् ।

---

१४. शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । १५. द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । १६. वियोगिनी वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

(१४) विभाषा कदाकर्ह्योः (३।३।५)

भविष्यति काले कदा-कर्हिशब्दयोरुपपदयोः सतोर्विभाषा लट् भवति । पक्षे यथार्हं कदाशब्दयोगे लृट् लुट् च । कर्हिशब्दयोगे तु लुडेव । 'अनद्यतने-र्हिलन्यतरस्याम्' इतिसूत्रेण लुड्विषय एव कर्हिशब्दसाधनात् ।

समलङ्कुरुषे कदा गृहान् ?
गमनञ्चात्र करिष्यसे कदा ?
स्मृतबान्धवतामुपागतो
वद कर्तासि कदा ? महोत्सवम् ।।३९।।

कदायोगे करोतेर्लट् लृट् लुट् च ।

वद कर्हि ? जहासि तां पुरीं
स्मृतिलोपं मनसा परित्यजन् ।
कुलिशाहतिदानशीलतां
परिहातासि च कर्हि ? माधव ! ।।४०।।

कर्हियोगे जहातेर्लट् लुट् च ।

(१५) किंवृत्ते लिप्सायाम् (३।३।६)

किंवृत्तशब्दो विभक्त्यन्तडतरडतमान्तकिंशब्दे नियमितः । तस्मिन्नुपपदे प्रष्टुर्लिप्समानत्वे गम्ये भविष्यति लट् विकल्पेन भवति । पक्षे यथार्हं लृट् लुट् च ।

"कां कामालपसि प्रियां प्रियतम ! प्रत्यग्रहर्षोन्मुखीं
कां कां चुम्बसि कां वद प्रियतमां प्रत्यङ्गमालिङ्गसि" ।
इत्यन्तर्ज्वलदन्तरायरहितप्रोद्दामकामानलं
पृच्छन्ती चरितार्थयिष्यसि कदा ? साकूतमन्दस्मितैः ।।४१।।[१७]

लपतेश्चुम्बतेर्लिङ्गतेश्च भविष्यति लट् । लिप्सा चेह व्यक्ता ।

"कान्तां काममालपिष्यसि हरे ! प्रत्यग्रहर्षाकुला-
मालिङ्गिष्यसि कां चलाचलमुखं कां च प्रचुम्बिष्यसि" ।

---

१७. शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

इत्थं वर्धिततर्षमादृतरतं प्रध्वस्तधैर्यं धिया
पृच्छन्तीं प्रतिवक्षि विक्षतमनस्तोदैः कदा वीक्षितैः ।।४२।।

पूर्वोक्तेभ्यो धातुभ्यो लडभावपक्षीयो लृट् ।

"कान्तामालपितासि कां सरभसं कां चुम्बितासीप्सितां
कां दीर्घप्रणयप्रसारितभुजामालिङ्गितासि प्रियाम्" ।
पृच्छन्तीमधिचित्तमित्थमधिकोन्मीलन्मनोजव्यथं
कंसध्वंसन ! मां धिनु क्षिणु मनः पीडां प्रिय ! प्रेक्षितैः ।।४३।।

उक्तधातुभ्यो लडभावे लुट् । लिप्सा च व्यक्ता ।

(१६) लिप्स्यमानसिद्धौ च (३।३।७)

भविष्यति काले धातोर्वा लट् भवति, प्रयोक्ता चेल्लिप्स्यमानेन वस्तुना स्वर्गादेः फलस्य सिद्धिमभिदधाति । पक्षे यथार्हं लट् लुट् च ।

"वितरति किल बाला या तु सिन्दूरमुष्टिं
भजति रमणलाभात् साऽचिरेणैव तुष्टिम् ।
अविशयमवियोगं सैव कान्तेन भक्ता
शशिमुखि ! वितरीता कुञ्चितां कञ्चुकीं या ।।४४।।[१८]

तरतिभजतिभ्यां लट् च लुट् च । लिप्सितात् सिन्दूरादेस्तुष्ट्यादेः सिद्धिः ।

वितरिष्यति यान्तरीयकं
प्रमदं सान्तरमाशु भक्ष्यति" ।
इति हा ! जरती वसूनि नः
प्रिय ! दुग्धे प्रतिवेशिनी सती ।।४५।।[१९]

तरतिभजतिभ्यां लृट् । अन्तरीयं लिप्समाना जरती प्रमदस्य फलस्य सिद्धिमन्तरीयप्रदानेनाभिधत्ते ।

(१७) लोडर्थलक्षणे च (३।३।८)

लोडर्थो लोण्निमित्तभूतः प्रैषातिसर्गप्राप्तकालादिकोर्थो येन धात्वर्थेन

---

१८. मालिनी वृत्तम् । १९. वियोगिनी वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

लक्ष्यते (विषयीक्रियते) स धात्वर्थो लोडर्थलक्षणः । तत्र वर्तमानाद्धातोर्विभाषा लट् भवति । पक्षे यथार्हं लुट् लृट् च ।

युग्मत्रयम्-

"अयि ! नन्दिनि ! नन्दनन्दनो
यमुनाकूलमभि प्रयाति चेत् ।
भवती सदने निजे भव-
त्वथ सायन्तनदेवपूजने" ।।४६।।

यानरूपेण धात्वर्थेन 'भवतु' इति विधिरूपो लोडर्थो लक्ष्यत इति याधातोर्लट् ।

पितरं निदिशन्तमादरा-
दिति चिन्ताकवलीकृतान्तरम् ।
प्रतिपक्षमिव क्षणे क्षणे
वत ! रुक्षैर्नयनैरचक्ष्महि ।।४७।।

प्रकरणसङ्गमकं वाक्यमिदं नोदाहरणम् ।

"अयि ! नन्दिनि ! भानुनन्दिनी-
मभियाता यदि नन्दनन्दनः ।
भवती सदने निजे भव-
त्वथ सायन्तनदेवपूजने" ।।४८।।

पूर्वविषये विभाषितो लडिह तु तदभावपक्षीयो लुट् पाठान्तरेणोदाहृतः ।

पितरं निदिशन्तमादरा-
दिति चिन्ताकवलीकृतान्तरम् ।
प्रतिपक्षमिव क्षणे क्षणे
वत ! रुक्षैर्नयनैरचक्ष्महि ।।४९।।

इदमपि प्रकरणसङ्गमकम् ।

"अभियास्यति चेत् कलिन्दजा-
मवसाने दिवसस्य माधवः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

भवती सदने निजे भव-
त्वथ सायन्तनदेवपूजने" ।।५०।।

इहापि लोडर्थलक्षकाद्यातेर्लडभावपक्षीयो लृट्। अनद्यतनत्वं च वक्ता न विवक्षति ।

पितरं निदिशन्तमादरा-
दिति चिन्ताकवलीकृतान्तरम् ।
प्रतिपक्षमिव क्षणे क्षणे
वत ! रुक्षैर्नयनैरचक्ष्महि ।।५१।।

इदमपि प्रकरणयोजकम् ।

(१८) लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके (३।३।९)

लोडर्थलक्षणे (विध्यादिसम्बन्धप्रयोजके) अर्थे वर्तमानाद्धातो-रूर्ध्वमौहूर्तिके (मुहूर्तादूर्ध्वभागभवे) भविष्यति काले लिङ् लट् च विभाषा भवति । पक्षो यथाविवक्षं लृट् लुट् च ।

युग्मकचतुष्टयम्-

"ऊर्ध्वं मुहूर्ताद् गृहमाव्रजेच्चे-
दथातिथिं सत्कुरु दैवतं सः" ।
इत्थं हरे ! यामुनतीरनिर्यद्-
गभीरवेणुस्वनपूर्णकर्णाः ।।५२।।[२०]

सत्कुरु इति लोडर्थलक्षकाद् व्रजतेर्लिङ् ।

सम्भ्रान्तमन्तःकरणं दधाना
नानापदेशेषु कृतावधानाः ।
पुण्यं भणन्तं पितरं जरन्तं
हा ! हन्त ! पापा मनसाऽशपाम ।।५३।।

सार्धं पद्यमिदं प्रकरणयोजकम् ।

---

२०. उपजाति वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

"चेदाव्रजन्त्यस्मदगारमारा-
दूर्ध्वं मुहूर्तादतिथीनथार्च" ।
इत्थं हरे ! यामुनतीरनिर्यद्-
गभीरवंशीरवदत्तकर्णाः ॥५४॥

अत्र पूर्ववद् व्रजतेर्लट् ।

सम्भ्रान्तमन्तःकरणं दधाना
नानापदेशेषु कृतावधानाः ।
पुण्यं भणन्तं पितरं जरन्तं
हा ! हन्त ! पापा मनसाऽशपाम ॥५५॥

इदं च प्रकरणसङ्गमकं सार्धं पद्यम् ।

"चेदाव्रजिष्यन्ति गृहान् मुहूर्ता-
दूर्ध्वं समर्चाथ नतातिथींस्त्वम्" ।
इत्थं निकुञ्जोद्गतपक्षिपुञ्ज-
ध्वनिश्रुतिव्याप्रियमाणकर्णाः ॥५६॥

अत्र लोडर्थलक्षकाद् व्रजतेर्लृट् ।

सम्भ्रान्तमन्तःकरणं दधाना
नानापदेशेषु कृतावधानाः ।
पुण्यं भणन्तं पितरं जरन्तं
हा ! हन्त ! पापा मनसाऽशपाम ॥५७॥

इदं च प्रकरणसङ्गमकम् ।

"मुहूर्ततश्चेद् व्रजितार ऊर्ध्व-
मथातिथीनर्चय नम्रमौलिः" ।
इत्थं निकुञ्जोत्थपतत्त्रिपुञ्ज-
कोलाहलाकृष्टधियः समेताः ॥५८॥

अत्र व्रजतेर्लुट् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सम्भ्रान्तमन्तःकरणं दधाना
नानापदेशेषु कृतावधानाः ।
पुण्यं भणन्तं पितरं जरन्तं
हा ! हन्त ! पापा मनसाऽशपाम ।।५९।।

प्रकरणसङ्गमकमिदम् ।

(१९) वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा (३।३।१३१)

वर्तमाने ये प्रत्यया विहितास्ते वर्तमानसमीपकाले (अद्यतनभूते अद्यतनभविष्यति च) विभाषा भवन्ति । पक्षे लुङ् लृट् च यथाप्राप्तम् ।

इमास्त्वां जानीमः कपटभरिताद्धन्त ! चरिता-
दसूंश्चाज्ञासिष्म प्रकटकपटान् सङ्गतिवशात् ।

अत्र वर्तमानसामीप्ये जानातेर्भूते लट् । पक्षे लुङ् ।

इमाः सर्वान् बन्धून् कथमपि जहीमः सहमुखै-
हरि ! हास्यामस्त्वामसुभिरपि तैः साकमसुखैः ।।६०।।[२१]

अत्र तत्रैव जहातेर्भविष्यति लट् । पक्षे लृट् च ।

(२०) आशंसायां भूतवच्च (३।३।१३२)

भविष्यति काले भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया वा भवन्ति आशंसायां गम्यमानायाम् । अत्र विषये, सामान्यभूतकालिको लुङ् लट् च । पक्षे सामान्यभविष्यति लृट् च ।[२२]

स्वान् प्राणान् समदीधरामहि भवानन्वग्रहीच्चेद् गृहे
संगृह्णाति च नाममात्रमपि चेत् तापं न विन्दामहे ।
प्राप्त्या नः समनुग्रहीष्यति भवाँश्चेज्जीविताधार ! हे
ज्ञास्यामो मनसापि नैव सुचिरं किं किं करिष्यामहे ।।६१।।[२३]

---

२१. शिखरिणी वृत्तम् ।
२२. भूतवत्त्वातिदेशेऽनद्यतनभूतत्वानद्यतनपरोक्षभूतत्वयोर्न ग्रहणं, सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति वचनात् । तेन तत्र लङ्लिटौ न ।
२३. शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

(२१) क्षिप्रवचने लृट् (३।३।१३३)

पूर्वविषये क्षिप्रपर्याये उपपदे लृडेव भवति । न तु भूतवत्प्रत्ययः ।

त्वरितं यदि दर्शनं भवान्
वितरिष्यत्यमृतांशुशीतलः ।
कुमुदिन्य इवाशु शर्वरी-
र्विलसिष्याम इमाः सहालिभिः ।।६२।।[२४]

अत्र तरतेर्लसतेश्च क्षिप्रपर्यायोपपदिनः सामान्यभविष्यति लृट् ।

(२२) आशंसावचने लिङ् (१।३।१३४)

आशंसावाचिन्युपपदे, भविष्यति काले क्षिप्रपर्याये उपपदे सत्यसति वा लिङ् भवति । आशंसायां भूतवच्च इतिसूत्रेणाशंसायां गम्यमानायां विधीयमानः भूतवद्भावः आशंसावाचकोपपदे न भवतीत्यर्थः ।

आगच्छेत् कथमपि नागरीर्विहाय
प्राणेश ! प्रणयपरायणो भवाँश्चेत् ।
आशंसे दहनमयोऽपि शर्वरीश-
स्तप्तानां तुहिनमयस्तदाऽभ्युदीयात् ।।६३।।[२५]

अत्राशंसावाचिन्याशंसे इत्युपपदे गच्छत्ययतिभ्यां लिङ् । इह क्षिप्रपर्यायो नास्ति ।

आगच्छेद्दयित ! पुरस्ततः पुरस्ता-
दस्माकं सपदि भवान् यदि प्रतीतः ।
आशंसे गरलमयोऽपि यामिनीशः
क्षिप्रं स प्रथितसुधामयोऽभ्युदीयात् ।।६४।।

इह पूर्वविषये लिङ् क्षिप्रपर्यायश्चास्ति ।

(२३) नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः (३।३।१३५)

प्रबन्धः सातत्यमुच्यते । सामीप्यं नाम तुल्यजातीयेन अव्यवधानम् ।

---

२४. वियोगिनी वृत्तम् । २५. प्रहर्षिणी वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

क्रियायाः प्रबन्धे सामीप्ये च गम्यमाने अनद्यतनभूते अनद्यतनभविष्यति च अनद्यतनवद्भावः प्रतिषिध्यते । तेन अनद्यतनभूतेऽपि लुङेव, अनद्यतनभविष्यति च लृडेव, पूर्वोक्तयोरर्थयोर्गम्यमानयोः सतोः इत्यर्थः ।

आ त्वत्प्रयाणाद् भृशमन्वताप्सीत्
तीव्रो वियोगज्वर एष बालाः ।

क्रियायास्तापरूपायाः प्रबन्धे अनद्यतनवद्भावनिषेधाल्लुङ् ।

यावत्त्वदीयागमनं च वह्नि-
ज्वाला भविष्यन्ति सरोजमालाः ।।६५।।[२६]

पूर्वविषयेऽनद्यतन- वद्भावनिषेधाद् भविष्यति लृट् ।

आश्विने सितदले गताष्टमी
येयमत्र जनकष्टहारिणीम् ।
शर्मदामभयदामभीष्टदा-
मष्टमूर्तिरमणीमयक्ष्महि ।।६६।।[२७]

यजनक्रियायाः सामीप्ये अनद्यतनभूतकाले (लङ्विषये) यजतेरुभयपदिनो लुङ् ।

येयमुज्ज्वलमनोज्ञचन्द्रिका ऽऽ
गामिनी भवति पूर्णिमा तिथिः ।
तत्र यक्ष्यति भवज्जनः श्रियं
प्रार्थयन् दयित ! सर्वदा प्रियम् ।।६७।।

अत्र क्रियासामीप्येऽनद्यतनभविष्यति (लुङ्विषये) लृट् ।

(२४) भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् (३।३।१३६)

भविष्यति काले मर्यादायामभिहितायां तस्या अवरप्रविभागे अनद्यतन-वद्भावं प्रतिषिध्य लुट् विषये लृट् भवति । परप्रविभागे तु लुडेवेत्यर्थः ।

"मथुरां नगरीं वर्त्म यदेतदुपतिष्ठते ।
अस्याऽन्तराले कालिन्दी नदी समुपलभ्यते ।।६८।।[२८]

---

२६. इन्द्रवज्रा वृत्तम् । २७. रथोद्धता वृत्तम् । २८. अनुष्टुभ् वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

तस्या यदवरं तीरं गोविन्दचरणाङ्कितम् ।
सख्यस्तत्र प्रतिनिशं ज्ञातिभीतिविवर्जिता: ।।६९।।

एतावता देशमर्यादाविभाग: अवरप्रविभागश्च साधित: ।

उत्कण्ठिता मुक्तकण्ठमुपालप्स्यामहे प्रियम् ।
गास्यामस्तस्य कर्माणि स्मरणीयानि हर्षिता: ।।७०।।
मुक्तधारमविच्छिन्नमश्रु मोक्ष्यामहेऽर्दिता: ।
उच्चैस्तरस्वरा दैवं क्रन्दिष्याम: कदर्थिता:" ।।७१।।

अत्र पद्यद्वये अनद्यतनवद्भावं प्रतिषिध्य लृट् ।

इत्यगाधविपदम्बुधिमग्ना
हृद्विनोदनधिय: कलयाम: ।
वर्धमानविरहाश्च परेद्यु:
स्पन्दितुं दयित ! न प्रभवाम: ।।७२।।[२९]

प्रकरणसङ्गमकं वाक्यमिदं नोदाहरणम् ।

"मथुरां नगरीं वर्त्म यदेतदुपतिष्ठते ।
अस्याऽन्तराले कालिन्दी नदी समुपलभ्यते ।।७३।।[३०]
तस्या यत्परतस्तीरं समीरशिशिरीकृतम् ।
सख्यस्तत्रैव वा रात्रौ ज्ञातित्रासविवर्जिता: ।।७४।।

एतावता देशमर्यादाविभाग: परप्रविभागश्च प्रदर्शित: ।

उत्कण्ठिता मुक्तकण्ठमुपालब्धास्महे प्रियम्
गातास्मस्तस्य कर्माणि स्मरणीयानि हर्षिता: ।।७५।।

अवरप्रविभागे लृट् दर्शिता: ।

मुक्तधारमविच्छिन्नमश्रु मोक्तास्महेऽर्दित: ।
उच्चैस्तरस्वरा दैवं क्रन्दितास्म: कदर्थिता: ।।७६।।

इह तु परप्रविभागे लुट् ।

---

२९. स्वागता वृत्तम् । ३०. अनुष्टुभ् वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

इत्यगाधविरहाम्बुधिमग्ना
हृद्विनोदनधियः कलयामः ।
वर्धमानविरहाश्च परेद्युः
स्पन्दितुं दयित ! न प्रभवामः ।।७७।।[३१]

प्रकरणयोजकं वाक्यमिदं नोदाहरणम् ।

(२५) कालविभागे चानहोरात्राणाम् (३।३।१३७)

कालमर्यादाविभागे सत्यवरस्मिन् प्रविभागे भविष्यति काले अनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति (लृडेवेत्यर्थः) न चेदहोरात्रसम्बन्धी विभागः । तत्र तु अनद्यतनत्वनिमित्तको लुडेवेत्यर्थः ।

द्वाभ्यां युग्मकं त्रिभिर्विशेषकं च-

आगामी तव मत एष यस्तपस्यो
माकन्दभ्रमितमिलिन्दवृन्दजुष्टः ।
अष्टम्या यदवरमस्य चारुचीर-
प्रोत्थानक्षुभितवियोगिमानसायाः ।।७८।।[३२]

एतावता वाक्येन कालमर्यादाविभागः, अवरप्रविभागश्च साधितः ।

तत्र त्वां द्विगुणितमन्मथानलार्चि-
निर्दग्धे मनसि निधातुमुत्त्रसन्त्यः ।
कीर्त्या ते सममनलोच्चयप्रवेशात्
प्राप्स्यामः सह परलोकमीप्सितार्थैः ।।७९।।

अत्र भविष्यति काले अनद्यतनवद्भावप्रतिषेधाल्लृट् ।

आगामी भ्रमरभरावनम्रिताम्रो
योऽयं ते प्रियतम ! फाल्गुनोऽत्यभीष्टः ।।
यः पक्षः क्षुभितवियुक्तनेत्रमुक्त-
प्राज्याम्भःप्रसरधरः परस्तदीयः ।।८०।।

एतावता कालमर्यादाविभागः, अवरप्रविभागश्च साधितः ।

---

३१. स्वागता वृत्तम् । ३२. प्रहर्षिणी वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

यत्तस्यावरमतुलप्रहर्षभास्यत्
प्रोद्गास्यत्तरुणगणस्य सप्तरात्रम् ।
आपातप्रणतिपरम्पराप्रवीणं
पर्यन्तप्रणयपराङ्मुखत्वभाजम् ।।८१।।

तत्रैव स्मरशरजर्जरि हरे ! त्वा-
माधातुं मनसि कुतोऽप्यपारयन्त्यः ।
त्वत्कीर्त्या सह दहनावगाहनेन
प्राप्तास्मो भवमपरं सवाञ्छितार्थाः ।।८२।।

अत्र अहोरात्रसम्बन्धिनि प्रविभागे अनद्यतनवद्भावनिषेधाभावादनद्यतन-भविष्यति लुट् ।

(२६) परस्मिन् विभाषा (३।३।१३८)

कालमर्यादाविभागे सति परस्मिन् प्रविभागे भविष्यति काले अनद्यतनवत् प्रत्ययविधिर्विभाषा भवति । अवरस्मिन् प्रविभागे तु पूर्वसूत्रेण नित्यो लृड्विधिः ।

आगामी सरसरसालसालशाली
योऽयं ते दयिततमस्तपस्यमासः ।
अष्टम्या यदनवरं तदीयमुच्चै-
श्चीरश्रीदलितवियोगिधीरतायाः ।।८३।।

एतावता कालमर्यादाविभागः परप्रविभागश्च साधितः । अनवरं परमित्यनर्थान्तरम् ।

तत्र त्वं प्रणयवती रतीशबाण-
श्रेणीभिर्मथितमतीरतीव खिन्नाः ।
निर्दग्धाः समवगमिष्यसि स्वशाठ्याद्
गन्तासि प्रणयपराङ्मुखोऽनुतापम् ।।८४।।

अत्र परप्रविभागे विभाषाऽनद्यतनवत् प्रत्ययविधानाद् गच्छतेर्लृट् लुट् च ।

(२७) लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ (३।३।१३९)

हेतुहेतुमद्भावादि (वक्ष्यमाणं) लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् भवति

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

क्रियाया अतिपत्तौ गम्यमानायाम् । क्रियायाः कुतश्चिद्वैगुण्यादनभिनिर्वृत्तिः क्रियातिपत्तिः ।

(२८) भूते च (३।३।१४०)

(२९) वोताप्योः (३।३।१४१)

अधिकारसूत्रे एते । लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ इति सूत्रं चेहोभयत्रानुवर्तते । लिङ्निमित्तेऽर्थे क्रियातिपत्तौ भविष्यति विधीयमानो लृङ् भूतेऽपि भवति इति 'भूते चे'त्यधिकारसूत्रार्थः । लिङ्निमित्तेऽर्थे क्रियातिपत्तौ भूते विधीयमानो लृङ् उताप्योः समर्थयोर्लिङ् इत्यतः प्राग्विभाषा भवति इति 'वोताप्यो'रित्यधिकारसूत्रार्थः । यथायथं चैतदुदाहरिष्यते ।

"स्वच्छन्दं सत्रशत्रुं सुजनभयकरं केशिनं कंसमित्रं
चेदेवं नाऽहनिष्यः प्रबलखलबलध्वंसनाध्वन्यमूर्त्ते !
धर्मोऽनङ्क्ष्यद्विषादः प्रतिदिवसमुपाचेष्यत प्राणिवर्गः
शोकाम्भोधौ न्यमङ्क्ष्यज्जगदिदमखिलं शून्यमेवाऽभविष्यत्" ।।८५।।[३३]

क्रियातिपत्तौ भविष्यति नित्यं लृङ् ।

नाश्रोष्यः कलहमुनेरिमां गिरं चे-
न्नात्यक्ष्यः क्षणमपि तर्हि कान्त ! नस्त्वम् ।
नात्यक्षाः सपदि निराश्रयाश्च नश्चे-
न्नाधक्ष्यत् कथमपि मन्मथाश्रयाशः ।।८६।।[३४]

भूते क्रियातिपत्तौ हेतुहेतुमद्भावविषये लिङ्निमित्ते नित्यो लृङ् ।

(३०) गर्हायां लडपिजात्वोः (३।३।१४२)

अपि-जातुशब्दाभ्यां योगे निन्दायां गम्यमानायां भूते वर्तमाने भविष्यति च सर्वलकारापवादो लट् भवति ।

वित्तचित्ततनुभिर्भजमाना
निर्जलस्थलगमीनसमानाः ।

---

३३. स्रग्धरा वृत्तम् । ३४. प्रहर्षिणी वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

कुन्दकुड्मलमनोहरदन्तीः
सुन्दरीरपि जहाति मुकुन्दः ।।८७।।[35]

एतादृशीनां हानं गर्हितमिति भावः । अपियोगे जहातेर्लट् एवं जातुयोगे ।

कंसदास्यमिलदास्यभुजाग्रां
नामधेयसमरूपविधेयाम् ।
जातु मातुलकुलप्रतिकूलः
स्वीकरोति पथि कामपि कुब्जाम् ।।८८।।

तथाभूतायाः कुब्जायाः स्वीकरणं च गर्हितमिति भावः । जातुयोगे करोतेर्लट् ।

इत्यनल्पजनजल्पितखिन्ना
भाग्यमेव हतमाकलयामः ।
अर्हितस्य तव गर्हितताया-
माग एव किल नास्ति निमित्तम् ।।८९।।

इदं प्रकरणसङ्गमकं नोदाहरणम् ।

(३१) विभाषा कथमि लिङ् च (३।३।१४३)

कथंशब्दयोगे गर्हायां गम्यमानायां कालत्रये विभाषा लिङ् भवति लट् च । पक्षे कालत्रयानुसारी लकारः । तत्र भविष्यति काले लिङ्निमित्तस्य सत्त्वात् 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति नित्यं लृङ् । भूते तु, 'वोताप्योः' इत्यधिकारात् विभाषा लृङ् लृङभावपक्षे च लङ् लिट् च यथार्हं भवति ।

तानि तानि चरितानि चरिष्य-
न्नन्तरायरहितानि दिगन्ते ।
चित्तचुम्बनपटूनि कथं त्वं
भाषितानि तनुया ननु तानि ।।९०।।

अत्र भूते लिङ् तनोतेः ।

चक्षुरुत्पलविकासनतो नः
शैशवावधि सुधांशुसमानः ।

---

३५. स्वागता वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

हन्त ! मन्तुरहितासु कथं त्वं
सम्प्रति प्रतनुया ननु तापम् ।।९१।।

अत्र वर्तमाने लिङ् तनोतेः ।

पत्प्रपन्नजनवाञ्छितदान-
प्राभवेण जगति प्रथमानः ।
अश्रुमिश्रनयनाः परिहास्यन्
दुर्यशः प्रतनुयाः स कथं त्वम् ।।९२।।

अत्र भविष्यति लिङ् तनोतेः ।

सानुरागजनरक्षणदीक्षा-
पालनप्रथितलोकधुरीणः ।
प्राणनाथ ! वत नः कथमित्थं
वीतहेतु तनुषे परिहाणम् ।।९३।।

अत्र भूते लट् तनोतेः ।

वासन्तीं प्रकृतिमुपेयिवान् सुमेषु-
श्रीवृद्धिं विदधदपेतजातिचिन्तः ।
नैदाघीं सरणिमतिस्थिरां दधानः
स्वान्तेनः कथय कथं तनोषि तापम् ।।९४।।[३६]

अत्र वर्तमाने लट् तनोतेः ।

ऊर्जितान् दुर्जनांस्तर्जयंस्तेजसा
सङ्गतान् पादयोः पालयंश्चेतसा ।
दुर्बला बालिका वञ्चयिष्यन्नहो !
त्वं कथं सन्तनोष्याबिलं स्वं यशः ।।९५।।[३७]

अत्र भविष्यति लट् तनोतेः ।

सरसिजसरसाङ्गीभस्मसात्काररूपं
ननु कथमतनिष्यः कर्म धर्मादपेतम् ।

अत्र भूते वा लङ् तनोतेः ।

---

३६. प्रहर्षिणी वृत्तम् । ३७. स्रग्विणी वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नियतिरतिनिकृष्टा धृष्ट ! नः सृष्टकष्टा
त्वमपि कथमतानीः शर्मनिर्मूलनं नः ।।९६।।[३८]

अत्र भूते लुङ् तनोतेः ।

अतनोत्तनुतानवं भवान्
कथमेतन्ननु पिष्टपेषणम् ।

अत्रानद्यतनभूते लङ् तनोतेः ।

अथ चर्वितचर्वणायिताः
कथमाहो ! विततान भारतीः ।।९७।।[३९]

अत्र परोक्षे लिट् तनोतेः ।

(३२) किंवृत्ते लिङ्लृटौ (३।३।१४४)

विभक्त्यन्तं डतरडतमप्रत्ययान्तं च किंशब्दनिष्पन्नं रूपं किंवृत्तम् । तस्मिन्नुपपदे लिङ्लृटौ नित्यौ भवतः कालत्रये गर्हायाम् । तत्र लिङि प्रसक्ते लिङ्निमित्ते लृङ्क्रियातिपत्तौ, इतिसूत्रेण भूते 'वोताप्योः' इत्यधिकाराद् भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वा ।

कः प्रतीष्टकपटाननुकुर्या-
ल्लुब्धकान् दयित ! बाहुजवर्णः ।

अत्र यथारुचि कालत्रये लिङ् करोतेः ।

कः करिष्यति भजज्जनहिंसां
व्यासभाषितपवित्रितकर्णः ।।९८।।[४०]

अत्र यथारुचि कालत्रये लृट् करोतेः ।

क आत्यन्तिकं बान्धवत्यागरूपं
विकर्माऽकरिष्यत् सुकर्माभिमानी ।

अत्र भूते वा लृङ् कियातिपत्तौ विवक्षितायां करोतेः ।

---

३८. मालिनी वृत्तम् । ३९. वियोगिनी वृत्तम् । ४०. स्वागता वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

स्वकीयाश्च कः प्रेयसीर्नित्यरक्ताः
प्रसूनायुधत्राऽकरिष्यत् कृशाङ्गीः ।।९९।।[४१]

अत्र भविष्यति नित्यं लृङ् करोतेः ।

कतरः सुभगः सरसीजरुची:
सरतीर्युवती रुदतीरकृत ।
इति गर्हितवृत्तिरपि स्वदसे
वत ! कामहता विपरीतधियः ।।१००।।[४२]

अत्र लृङभावयपक्षीयो भूते लुङ् ।

(३३) अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि (३।३।१४५)

अनवक्लृप्तिरसम्भावना । अमर्षोऽक्षमा । अनवक्लृप्त्यमर्षवाचकपदयोर्योगे कालत्रये लिङ्लृटौ भवतः किंवृत्ते सत्यसत्यपि । अत्र लिङ्विषये पूर्ववद्भविष्यति नित्यं लृङ् भूते तु वा ।

न सम्भाव्यते त्वादृशो बान्धवान् स्वान्
मुहुः सन्तपेदाप्तकामः स्वयं सन् ।

भूते लिङ् अनवक्लृप्तौ तपतेः ।

न सम्भावयामः कृशीभूतदेहा
भृशं तप्स्यति त्वादृशस्त्यक्तगेहाः ।।१०१।।[४३]

भूते लृट् अनवक्लृप्तौ तपतेः ।

न मर्षामहे कुञ्चिताङ्गीप्रसङ्गा-
दुपेक्षेत नस्त्वादृशस्तापिताङ्गीः ।

भूते लिङ् अमर्षे ईक्षतेः ।

न मृष्यामहे तर्षपीयूषवर्षि-
न्नुपेक्षिष्यते त्वद्विधः पक्ष्मलाक्षीः ।।१०२।।

भूते लृट् अमर्षे ईक्षतेः ।

---

४१. भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् । ४२. तोटकं वृत्तम् । ४३. भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

मुखरीकुरुते सुदुःसह-
श्चिरजोऽयं विरहश्चिरण्टिकाः ।
न हि सङ्घटतेऽनुरागिणीः
समतप्स्यत् सुचिरं भवानिति ।।१०३।।[४४]

अनवक्लृप्तौ भविष्यति लृङ् वा विवक्षते ।

विधिरेव कदर्थयत्ययं
प्रिय ! नः कोऽपि निसर्गकर्कशः ।
क्व नु सम्भवति स्म मादृशीः
समताप्सीद् वत ! हा ! भवादृशः ।।१०४।।

अनवक्लृप्तौ लुङ् लृङभावपक्षे ।

समाशासनीये समाराधनीये
तडिच्चञ्चले यौवने वर्तमानाः ।
न मर्षामहे कुब्जिकाकामुकः स-
न्नुपैक्षिष्यत त्वद्विधः ख्यातरूपाः ।।१०५।।[४५]

अमर्षे भविष्यति भूते वा विवक्षिते लृङ् ईक्षतेः ।

त्वदीयप्रतीकप्रपूर्णायताक्षी-
र्बुभूषुः समस्ता विहस्तान्तरङ्गाः ।
न मर्षामहे वारिपूर्णायताक्षी-
रुपैक्षिष्ट नस्त्वादृशः क्लिष्टचित्ताः ।।१०६।।

अमर्षे लुङ् लृङभावे ईक्षतेः ।

सरसः कतरस्तपेत् प्रियाः
परिहाणादनुरागिणीर्धिया ।
अतनुव्यथिताः सतीः स्वयं
सुतनूर्वा कतमः प्रतप्स्यति ।।१०७।।[४६]

किंवृत्तेऽनवक्लृप्तौ लिङ् लृट् च तपतेः ।

---

४४. वियोगिनी वृत्तम् । ४५. भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् । ४६. वियोगिनी वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

जलदैर्नलदैः पयोरुहै-
र्घनसारैरपि दूनविग्रहान् ।
हृदये निहितो हितो नरः
समतप्स्यत् कतरः परिग्रहान् ।।१०८।।

किंवृत्तेऽनवक्लृप्तौ भूते भविष्यति वा लृट् तपतेः ।

उदये हिमदीधितेरपि
प्रकटप्रोज्ज्वलदन्तरङ्गकाः ।
प्रलयानलसोदरेण हा !
समताप्सीद् विरहेण कः प्रियाः ।।१०९।।

किंवृत्तेऽनवक्लृप्तौ लृङभावे लुङ् तपतेः ।

भवने विपिने नदीतटे
दिवसे वा निशि वा प्रवाञ्छिताः ।
अनुयातवतीर्मुहुर्मुहुः
क उपेक्षेत परीक्षिताः सतीः ।।११०।।

किंवृत्तेऽमर्षे लिङ् कालत्रये ईक्षतेः ।

चिबुकस्थितिखिन्नपाणिकं
नयनप्रस्रवदश्रुनिर्झरम् ।
सकलाः रजनीः प्रजाग्रतीः
क उपेक्षिष्यत उत्पलेक्षणाः ।।१११।।

किंवृत्ते कालत्रये अमर्षे लृट् ईक्षतेः ।

क्षणमेव युगायितं दिवा
प्रिय ! निर्यापयितुं प्रियं विना ।
असमर्थतराः कदर्थयन्
क उपैक्षिष्यत पक्ष्मलेक्षणाः ।।११२।।

किंवृत्तेऽमर्षे लृङ् भूते भविष्यति वा ईक्षतेः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सदनेऽपि वनेऽपि निर्भर-
प्रणिधानप्रहितेन चेतसा ।
चिरयाचितदर्शनाः प्रियाः
क उपैक्षिष्ट विसृष्टबान्धवाः ॥११३॥
किंवृत्तेऽमर्षे लुङ् लृङभावे ईक्षतेः ।

(३४) किंकिलास्त्यर्थेषु लृट (३।३।१४६)

किंकिलेत्यस्मिन्, अस्त्यर्थेषु च प्रयुज्यमानेषु अनवक्लृप्तौ अमर्षे च लृट् भवति । किंकिलेति समुदायः क्रोधद्योतको निपातः । अस्त्यर्था अस्तिभवतिविद्यतिप्रभृतयः । अत्र लिङोऽभावादुक्तरीत्या न लकारप्रपञ्चः ।

न श्रद्दध्मो नापि सहामो वत ! मोदा-
न्नेष्यस्यन्तः किं किल ! दामोदर ! दासीम् ।
अनवक्लृप्त्यमर्षयोः किंकिलयोगे नयतेर्लृट् ।
किञ्च प्राप्तास्तीव्रवियोगज्वरदग्धा
मुग्धा अस्ति त्वं किल हास्यस्यविदग्धाः ॥११४॥[४७]
अनवक्लृप्त्यमर्षयोरस्त्यर्थयोगे जहातेर्लृट् ।

(३५) जातुयदोर्लिङ् (३।३।१४७)

(३६) यदायद्योरुपसंख्यानम् (वार्तिकम्)

अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्जातु यद्-यदा-यदि-शब्दैर्योगे लिङ् भवति । 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' भविष्यति नित्यं भूते विभाषा भवति ।

भवद्वचः प्रत्ययवीतसंशया
न कल्पयामो न च मर्षयामहे ।
भवद्विधो जातु निसर्गकोमला
दहेत् कृशाङ्गीर्विरहानलेन नः ॥११५॥[४८]
अनवक्लृप्त्यमर्षयोः जातुयोगे लिङ् यथारुचि कालत्रये दहतेः ।

---

४७. मत्तमयूरं वृत्तम् । ४८. वंशस्थं वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

न कल्पनीयं न च मर्षणीयं
भवद्वचःप्रत्ययधारिणीनाम् ।
भवादृशस्तोयदसन्निभो यद्
दहेत् प्रसूनायुधतापिताङ्गीः ।।११६।।[४९]

यद्योगे लिङ् यथारुचि कालत्रये दहतेः ।

न कल्पितव्यं न च मर्षितव्यं
भवादृशः स्नेहपरिप्लुतानाम् ।
यदा दहेदिन्दुसहोदरोऽपि
कुमुद्वतीनामिव नः शरीरम् ।।११७।।

यदायोगे लिङ् यथारुचि कालत्रये दहतेः ।

न कल्प्यते चेतसि मृष्यते वा
तथाविधप्रार्थितधूतधैर्याः ।
दहेद्यदि ध्वस्तदयं भवादृक
समस्तलोकस्तवनीयकीर्त्तिः ।।११८।।

यदियोगे लिङ् यथारुचि कालत्रये दहतेः ।

न कथंचन कल्पयामहे
न च दामोदर ! मर्षयामहे ।
करुणामपहाय जातु नः
समधक्ष्यत् सुचिरं भवादृशः ।।११९।।[५०]

जातुयोगे भूते भविष्यति वा लृङ् दहतेः ।

न च कल्पनमन्तरात्मनो
न च गोविन्द ! समस्ति मर्षणम् ।
यदधक्ष्यदिमा भवादृश-
श्चिरमेव स्थिरसौहृदा अपि ।।१२०।।

अत्र यद्योगः शेषमनन्तरवत् ।

---

४९. उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् । ५०.वियोगिनी वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

न च कल्पितमस्ति चेतसा
भविता माधव ! नापि मर्षितम् ।
समधक्ष्यदिमा यदा भव-
त्प्रतिमः सक्षतरक्षणव्रतः ।।१२१।।

अत्र यदायोगः शेषं पूर्ववत् ।

न च कल्पितमस्ति वस्तुतो
न पुरस्ताद्भविता च मर्षितम् ।
यदि नः समधक्ष्यदादृतो
निजपद्यानुगता भवद्विधः ।।१२२।।

अत्र यदियोगः शेषं प्राग्वत् ।

कल्पितं न मनसोऽपि कदाचिन्
मर्षितं न च मुकुन्द ! कथंचित् ।
त्वद्विधः कुसुमकोमलगात्री-
र्जातु मन्तुरहिताः समधाक्षीत् ।।१२३।।[५१]

अत्र लृङ्भावपक्षीयो लुङ् जातुयोगे दहतेः ।

कल्पयामह इमा मनसा नो
मर्षयामह उत प्रिय ! भक्ताः ।
मालतीकुसुमकोमलगात्री-
स्त्वद्विधो विधुमुखीर्यदधाक्षीत् ।।१२५।।

अत्र यद्योगः शेषं प्राग्वत् ।

नाप्यकल्पि हृदयेन कदाचि-
न्नाप्यमर्षि जितमन्मथमूर्ते !
त्वद्विधः किल यदा निरधाक्षीत्
स्वानुरक्तमनसः स्मरतप्ताः ।।१२६।।

अत्र यदायोगः शेषं प्राग्वत् ।

---

५१. स्वागता वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

न सम्भावयामो न वा मर्षयाम-
स्त्वदीयस्पृहापूर्णसर्वान्तरङ्गाः ।
भवादृग्जनो यद्यधाक्षीत् प्रसूना-
युधक्ष्वेडदिग्धाशुगश्रेणिदग्धाः ॥१२७॥[५२]

अत्र यदियोगः शेषं प्राग्वत् ।

(३७) यच्चयत्रयोः (३।३।१४८)

अनवक्लृप्त्यमर्षद्योतकयोर्यच्चयत्रशब्दयोयोर्गे लिङ् भवति । लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ इति भविष्यति नित्यं लृङ् भूते तु वा भवति ।

न तर्कयामो न च मर्षयामो
मनस्तपेद्यच्च (त्र) भवादृशो नः ।

अनवक्लृप्त्यमर्षयोस्तपतेर्लिङ् । यच्चयत्रयोः परिवर्तनेन श्लोकः पठनीयः ।

तनूरतप्स्यत् प्रिय ! यच्च (यत्र) किं वा
चिरेण यच्च (यत्र) स्वजनानताप्सीत् ॥१२८॥[५३]

भूते भविष्यति वा लृङ् लृङभावे लुङ् तपतेः ।

(३८) गर्हायां च (३।३।१४९)

यच्चयत्रशब्दयोर्योगे गर्हायां गम्यमानायां धातोर्लिङ् भवति । पूर्ववत् भविष्यति नित्यं भूते वा च लृङ् भवति ।

चतुर्भिः कुलकम्-

"पितरौ न हि वीतशैशवः
स्वहृदा यच्च (यत्र) दधीत माधवः ।
अनुयातवतीः पदे पदे
दयिता यच्च (यत्र) भजेत नाच्युतः ॥१२९॥[५४]

उक्तेऽर्थे दधातेर्लिङ् भजतेर्लिङ् । 'गर्हितमेतत्' इति प्रतिवाक्यं गम्यते ।

---

५२. भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् । ५३. उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् । ५४. वियोगिनी वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

समधास्यत यच्च (यत्र) न स्वकै-
स्तुलनातीतवियोगवेदनैः ।

उक्तेऽर्थे भविष्यति भूते वा लृङ् दधातेः ।

समभक्ष्यत यच्च (यत्र) न क्षाय-
च्छशभृन्मडण्लसन्निभानना: ॥१३०॥

उक्तेऽर्थे भविष्यति भूते वा भजतेर्लृङ् ।

न समाधित यच्च (यत्र) निर्भरं
विलपन्तीषु दयालयान्तरः ।

लृङ्भावे दधातेर्लुङ् ।

न च यच्च (यत्र) विभक्तदुःखतां
सदयालेशमभक्त केशवः" ॥१३१॥

लृङ्भावे भजतेर्लुङ् ।

इति गर्हितवृत्तयस्तव
प्रसरन्त्यो विविधा जनोक्तयः ।
श्रवसोः किल हा ! विषीदतोः
प्रिय ! मर्माणि विदारयन्ति नः ॥१३२॥

प्रकरणसङ्गमकं वाक्यमिदं नोदाहरणम् ।

(३९) चित्रीकरणे च (३।३।१५०)

यच्चयत्रशब्दयोर्योगे चित्रीकरणे (आश्चर्ये) गम्यमाने धातोः पूर्ववत् लिङ् लृङ् लुङ् च भवति ।

चतुर्भिः कुलकम्-

यच्च (यत्र) पङ्गुरपि लङ्घयेद्गिरिं
यच्च (यत्र) मूकजन उद्गिरेद्गिरः ।
यच्च (यत्र) गोपतनया भजेन्मुदं
यच्च (यत्र) नन्दतनयस्त्यजेत् पुरम् ॥१३३॥[५५]

---

५५. रथोद्धता वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अत्र यथारुचि कालत्रये लङ्घतिप्रभृतिभ्यो लिङ् । 'आश्चर्यमेतत्' इति प्रतिवाक्यं गम्यते ।

यच्चा (यत्रा) नूरुः खं सदाऽलङ्घयिष्य-
च्छिन्नश्चन्द्रं यच्च (यत्र) मुरडोऽगरिष्यत् ।
यच्चा (यत्रा) नन्दं गोपकन्याऽत्यभक्ष्यत्
यच्चा (यत्रा) त्यक्ष्यत् पौरनारीर्मुरारिः ।।१३४।।[५६]

अत्र लिङ्विषये भूते भविष्यति वा लृङ् ।

यच्चा (यत्रा) लङ्घिष्टाऽम्बुधिं मर्कटोऽपि
यच्चा (यत्रा) गारीद्धिक्षुकः क्ष्वेडपिण्डम् ।
यच्चा (यत्रा) भक्ताऽऽनन्दथुं गोपपुत्री
यच्चा (यत्रा) त्याक्षीन्माथुरीर्नन्दसूनुः ।।१३५।।

अत्र लृङभावे लुङ् । यच्चयत्रशब्दयोः परिवर्तः सर्वत्र ।

इत्थमद्भुतनिदर्शनोक्तिभि-
र्बालवृद्धजनरञ्जनं जनम् ।
त्वत्कृताकृतवदावदं हरे !
कद्वदं वद कदा करिष्यसि ।।१३६।।[५७]

इदं प्रकरणसङ्क्रमकं वाक्यं नोदाहरणम् ।

(४०) शेषे लृडयदौ (३।३।१५१)

यच्चयत्रशब्दाभ्यामन्यस्मिन्नुपदे चित्रीकरणे गम्ये धातोर्लृट् भवति, न तु यदिशब्दयोगे ।

समलङ्कृतयौवनोदयः
स भवान्नाम मनःशिलामयः ।
युवतीः प्रति वाञ्छितस्मृती-
रनुरक्तत्वमहो ! प्रहास्यति ।।१३७।।[५८]

अत्र अहोशब्दयोगे चित्रीकरणे गम्ये जहातेर्लृट् कालत्रये ।

---

५६. शालिनी वृत्तम् । ५७. रथोद्धता वृत्तम् । ५८. वियोगिनी वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection.

'आश्चर्यं यदि गोविन्द ! यूनः कुलिशकर्कशान् ।
कुब्जिकैव ऋजूकुर्यात् कुटिलानपि चेटिका ।।१३८।।[५९]

अत्र यदियोगे न लृट्, लिङेव ।

(४१) उताप्योः समर्थयोर्लिङ् (३।३।१५२)

तुल्यार्थयोरुताप्योर्योगे धातोर्लिङ् भवति कालत्रये । वाढमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता भवति ।

आनन्दादुत विदधीत शर्मदानं
नारीणामपि हितवर्धनं विदध्यात् ।
गर्गोक्तेरिति वयमास्म साभिलाषा
दैवज्ञान् धिगतिगभीरकूटवाचः ।।१३९।।[६०]

अत्र उताप्योर्योगे दधातेर्लिङ् उभये पदे । उत्तरार्धं प्रकरणं योजयति ।

उत व्यधास्यत प्रीतेर्वर्धनं व्रजसुभ्रुवाम् ।
अपि व्यधास्यन्नन्दादीन् सुखदानेन मोदितान् ।।१४०।।[६१]

अत्र क्रियातिपत्तौ विवक्षितायां दधातेर्भविष्यति नित्यं लृङ् । शेषमनुदाहरणम् ।

इति गर्गमुखोद्गीर्णा भारती दुर्मतीः प्रति ।
आशां ततान महतीं, कूटं धिग्दैवविद्वचः ।।१४१।।

(४२) कामप्रवेदनेऽकच्चिति (३।३।१५३)

स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्ये लिङ् भवति न तु कच्चिच्छब्दयोगे, तत्र तु यथाकालं लकारः ।

द्वाभ्यां युग्मकम्-

"कच्चिद्द्विजा ! ननु शिखावलतामवाप्ता !
धीरस्ति वश्चरथ किं परभोगलुब्धाः ।

---

५९. अनुष्टुभ् वृत्तम् । ६०. प्रहर्षिणी वृत्तम् । ६१. अनुष्टुभ् वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

'मुञ्चन्ति वर्षति घने भवने वने वा'
सन्धत्त कर्तृपदमत्र सकर्म धूर्ताः ! ।।१४२।।[६२]

अत्र कच्चिद्योगेऽस्तेर्न लिङ्, किन्तु लट्।

इत्यम्बुदध्वनिमनु प्रमदप्रगल्भैः
के का इति प्रतिरुतैर्विहगैर्विकीर्णे ।
कामोऽस्ति नः समुदिता भवता मुरारे !
गोवर्धनक्षितिधरे विहरेमहीति ।।१४३।।

अत्र कामप्रवेदने हरतेर्लिङ्।

"कच्चिद्द्विजा ! ननु शिखावलतामवाप्ता !
धीरस्ति वश्चरथ किं परभोगलुब्धाः ।
'मुञ्चन्ति वर्षति घने भवने वने वा'
सन्धत्त कर्तृपदमत्र सकर्म धूर्ताः !" ।।१४४।।

इत्यम्बुदध्वनिमनु प्रमदप्रगल्भैः
के का इति प्रतिरुतैर्विहगैर्विकीर्णे ।
गोवर्धनक्षितिधरे व्यहरिष्यथास्त्व-
मित्यस्मदीयमभिवाञ्छितमस्ति दीर्घम् ।।१४५।।

अत्र क्रियातिपत्तौ लिङ्विषये हरतेर्लृङ्।

(४३) सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे (३।३।१५४)

'सम्भावने' इति सप्तम्यन्तं सौत्रं पदमावर्त्य एकं प्रथमया विपरिणमय्य, 'सम्भावने-सम्भावनम्' इति पदद्वयं कल्पनीयम्। एवम्, 'अलम्' इति प्रथमान्तं पदञ्चावर्त्य एकं सप्तम्या विपरिणमय्य 'अलम्-अलमि' इति पदद्वयं कल्पनीयम्। तेन सम्भावनेऽर्थे लिङ् भवति, सम्भावनम् अलमिति (पर्याप्तमिति) चेत्। अलमि (अलंशब्दे) सिद्धाप्रयोगे (प्रयोगं विनाऽप्यर्थतो गम्यमाने) सति इत्यर्थः पर्यवस्यति।

---

६२. वसन्ततिलका वृत्तम्।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

मनसिजगुरुतापः कायसम्पर्कमात्रा-
दपि सरितमगाधां निर्दहेदर्कपुत्रीम् ।
नयनजसलिलौघस्त्वद्वियोगाकुलाना-
मपि जलधिसमृद्धिं वर्धयेदर्धमुक्तः ।।१४६।।[६३]

अत्र सम्भावनायां लिङ् । अपिशब्दयोगेन अलमः सिद्धाप्रयोगत्वं लभ्यते ।

(४४) विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि (३।३।१६५)

सम्भावनार्थके धातावुपपदे पूर्वविषये (अलंप्रयोगं विनाऽप्यलमर्थे गम्यमाने) विभाषा लिङ् भवति न तु यच्छब्दयोगे । पक्षे शेषे लृडयदौ इत्यनुवृत्तो लृट् ।

मकरन्दतुन्दिलसरोजपुञ्जित-
भ्रमरावलीमधुरगुञ्जितान्तराम् ।
समभावयाम विजिहीर्षता त्वया
प्रविशेम केशव ! कलिन्दनन्दिनीम् ।।१४७।।[६४]

अत्र समभावयाम इति उपपदे विशतेर्विभाषा लिङ् ।

मकरन्दतुन्दिलसरोजपुञ्जित-
भ्रमरावलीमधुरगुञ्जितान्तराम् ।
समभावयाम दयितः कलिन्दजां
निरवेक्ष्यदम्बुजसदृक्षलोचनः ।।१४८।।

इति पाठान्तरेण क्रियातिपत्तौ लृङ् उदाहार्यः ।

स्फुरद्वारिजव्रातसौरभ्यलोभ-
प्रयातभ्रमद्भृङ्गमालाविलासाम् ।
समैहामहि प्राणनाथ ! त्वया हे-
जिताहे ! निवेक्ष्यामहे भानुपुत्रीम् ।।१४९।।[६५]

लिङभावे लृट् ।

६३. मालिनी वृत्तम् । ६४. मञ्जुभाषिणी वृत्तम् । ६५. भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

(४५) हेतुहेतुमतोर्लिङ् (३।३।१५६)

हेतुभूते फलभूते चार्थे वर्तमानाद्धातोर्लिङ् वा भवति भविष्यति काले ।

भवदधरसुधां चेत् कुञ्चिताक्ष्य: पिबेम
स्मरमयमतिबाधं व्याधिमुद्ध्वंसयेम ।
गुरुतरपरितापाश्चेद् वयं नो भवेम
क्वचिदपि न हि लज्जाहीनमेवं वदेम ।।१५०।।[६६]

अत्र हेतुभूतपानार्थकसत्तार्थकधातुभ्यां फलभूतध्वंसनार्थककथनार्थकाभ्यां च लिङ् भविष्यति ।

भवदधरसुधायाश्चेदपास्याम बिन्दुं
मनसिजहतकस्याऽध्वंसयिष्याम पीडाम् ।
गुरुतरपरितापा नाऽभविष्याम चेत्तत्
क्वचिदिति मुरवैरिन् ! नाऽवदिष्याम धृष्टा: ।।१५१।।

इति पाठान्तरेण क्रियातिपत्तौ लृङ् उदाहार्य: ।

अधरमणिसुधां चेद्धन्त ! पास्याम एतां
मदनमयगदस्य ध्वंसयिष्याम आर्तिम् ।
लघुतरपरितापाश्चेद्भविष्याम इत्थं
विगलितभयलज्जं नो वदिष्याम ईहा: ।।१५२।।

लिङभावे पूर्वोक्तधातुभ्यो लृट् सामान्यभविष्यति ।

(४६) इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ (३।३।१५७)

इच्छार्थकेषु धातुषु प्रयुज्यमानेषु, असमानकर्तृकाद्धातो: कालत्रये लिङ्लोटौ भवत: । क्रियातिपत्तौ भविष्यति लृङ् च ज्ञेय: ।

द्वाभ्यां युग्मकत्रयम्-

उन्मिषत्कुमुदगन्धतुन्दिल-
स्पन्दमानपवमानचञ्चलाम् ।

---

६६. मालिनी वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सञ्चलज्जलतरङ्गबिम्बित-
क्षीरपूरसमचन्द्रिकोज्ज्वलाम् ।।१५३।।[६७]

नाथ ! पाथसि विहारहेतवे
श्याम ! कामसम ! कामयामहे ।
रासकेलिमनु हेलिजां भवान्
निर्विशेदनुचरीनिषेवितः ।।१५४।।

अत्र निर्विशतेर्लिङ् । कामयामहे इति इच्छार्थको धातुरुपपदम् । उभयोः कर्तृपदं च भिन्नम् ।

उन्मिषत्कुमुदगन्धतुन्दिल-
स्पन्दमानपवमानचञ्चलाम् ।
सञ्चलज्जलतरङ्गबिम्बित-
क्षीरपूरसमचन्द्रिकोज्ज्वलाम् ।।१५५।।

नाथ ! पाथसि विहारहेतवे
श्याम ! कामसम ! कामयामहे ।
रासकेलिमनु हेलिजां भवान्
पक्ष्मलाक्ष ! निरवेक्ष्यदादृतः ।।१५६।।

इति पाठान्तरेण क्रियातिपत्तौ लृङ् उदाहार्यः ।

उच्चरत्कुमुदसौरभभ्रम-
न्मञ्जुगुञ्जितमिलिन्दसङ्कुलाम् ।
कूलसङ्गतरथाङ्गकामिनी-
कूजितान्तरितवीचिनिःस्वनाम् ।।१५७।।

पूर्वस्मिन्नेव विषये निर्विशतेर्लोट् ।

दीपितस्मर ! सरोजलोचन !
प्रार्थितप्रथन ! कामयामहे ।

---

६७. रथोद्धता वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

निर्विशत्वरुणनन्दिनीं भवान्
सानुगो जलविलाससलालसः ।।१५८।।

पूर्वस्मिन्नेव विषये निर्विशतेर्लोट् ।

(४७) लिङ् च (३।३।१५९)

समानकर्तृकेषु, इच्छार्थेषु धातुषु प्रयुज्यमानेषु कालत्रये लिङ् भवति, क्रियातिपत्तौ भविष्यति लृङ् च ।

सरभसमपि सङ्गच्छेम नः क्षेमहेतुं
स्मरमयमुपतापं प्राणनाथं वदेम ।
अभिसरणमभीताः साधु कुर्वीमहीति
स्वगतमभिलषामः कान्त ! नो पारयामः ।।१५९।।[६८]

अत्राऽभिलषतेर्योगे गच्छतिवदतिकरोतिभ्यो लिङ् ।

सरभसमगमिष्याम ध्रुवं चित्तचोरं
स्मरमयमवदिष्याम व्यथायाः प्रपञ्चम् ।
गतभयमकरिष्यामाऽभिसारं मुदेति
स्वगतमभिलषामः कान्त ! नो पारयामः ।।१६०।।

इति पाठान्तरेण क्रियातिपत्तिविवक्षायां लृङ् दर्शनीयः ।

(४८) इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने (३।३।१६०)

इच्छार्थकेभ्यो धातुभ्यो वर्तमाने लट् च भवति लिङ् च ।

अपि लाञ्छनभीतिमनङ्गवशात्
परिहाय गता निजपादतलम् ।
निरयावधिसङ्गतिबद्धधियोऽ
प्यभिलष्यसि नो, परुषः पुरुषः ।।१६१।।[६९]

अत्र अभिलष्यतेरिच्छार्थकाद् वर्तमाने लट् ।

---

६८. मालिनी वृत्तम् । ६९. तोटकं वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection.

गुरुजनभयं हायंहायं मनोरथखेदिता:
खलजनमुखाद् भायंभायं निमीलितलोचना: ।
अभिसृतवती: स्मारं स्मारं स्मरानलतापिता
न समभिलषे: खेदंखेदं गृहीतचिरव्रता: ।।१६२।।[७०]

अत्र अभिलषतेर्लिङ् वर्तमाने ।

(४९) विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् (३।३।१६१)

भृत्यादेर्निकृष्टस्य (नियोक्तु: समकक्षस्य च) नियोजनं विधि:। आवश्यके श्राद्धभोजनादौ सादरं नियोजनं निमन्त्रणम् । अकृतागृहं नियोजनमामन्त्रणम् । सत्कृत्य नियोजनमधीष्ट: । संप्रधारणं (प्रश्नपूर्विका निश्चिचीषा) संप्रश्न: । याच्ञा प्रार्थनम् । एष्वर्थेषु धातोर्लिङ् भवति ।

"हृदयमदयं कृत्वा यातु: प्रियस्य न संस्मरे-
र्न च मनसिजाद्भस्मीभूतादये ! बिभृया भयम्" ।
इति वत ! कृताश्वासा: श्वासाकुला इतरेतरं
विधिविलसितात् सख्य: सर्वा गता अविधेयताम् ।।१६३।।

अत्र स्मरतेर्बिभर्तेश्च विधौ लिङ् । शेषं प्रकरणयोजकम् ।

"चरणयुगलीं वन्द्यामायासयेत् कृतकर्मणि
प्रमदभरितान् कुर्वीतास्मान् भवान् किल पर्वणि ।
सकुतुकभरं श्रीमन्नेतन्निमन्त्रण" मित्यमू-
र्दयित ! विलयं याता मातामहाननजा गिर: ।।१६४।।

अत्र आयासयते: करोतेश्च निमन्त्रणे लिङ् ।

"सरसमधुरं गम्भीरं च ध्वनन्नमृतं क्षरन्
जलधर ! भवानायायान्नो विलोचनगोचरम्" ।
इति मुदिरतो लब्धाऽलब्धाम्भसामपि तादृशां
ज्वलितहृदयस्नेहानां नो हरे ! विषमा दशा ।।१६५।।

इह यातेरामन्त्रणे लिङ् ।

---

७०. हरिणी वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

"भुवनभवनस्थान ! श्रीमन् ! भवान् घटनापटु-
र्झटिति घटयेत् प्रेयांसं तं पटोच्चयहारिणम्" ।
इति नयनजैर्वार्भिर्धौताननाः स्तुवतीर्विधिं
सरभसमवेत् सत्यासक्तीः सतीरगतीर्भवान् ।।१६६।।

इह घटयतेरवतेश्च अधीष्टे लिङ्।

मदनगरलज्वालामालासमिन्धनसन्निधिं
भ्रमरमुचितं माकन्दं वा मुकुन्द ! शपेमहि ।
शमनमतयो यातप्रायप्रयोजनतार्दिता
हुतवहमुत प्राणेश ! त्वां सुखाय भजेमहि ।।१६७।।

इह शपतेर्भजतेश्च संप्रश्ने लिङ्।

"सकलवसुधाध्वान्तध्वंसिन् ! सुधामयदीधिते !
रजनिरमण ! क्षीणाङ्गीनां दयेत ततो भवान्" ।
इति जलमयात्मानं तप्ता निशि स्तुवतीः सतीः
प्रियतम ! तनूभूतप्राणा भवान् धिनुयात्तमाम् ।।१६८।।

अत्र दयतेर्धिनोतेश्च प्रार्थने लिङ्।

(५०) लोट् च (३।३।१६२)

उक्तेषु विध्यादिष्वर्थेषु लोट् च भवति ।

"दमय दनुजान् दृप्तान् दृप्तान् वशीकुरु पार्थिवान्
प्रशमय निजान् बन्धूँस्तप्तान् खलानखिलान् जहि" ।
इति वत ! कृतादेशे मातामहे वसता त्वया
वयमपि बुधम्मन्येन स्वात्मना सह वञ्चिताः ।।१६९।।

अत्र दमयतेः करोतेः शमयतेर्हन्तेश्च विधौ लोट्।

"सदनमभि नः साकं दारैः समेत दयामया !
व्रतमविकृतं तूर्णं पूर्णं विधत्त तपोधनाः !" ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

इति मुनिजनस्यैवाऽभीक्ष्णं व्रते वरिवस्यया
दयित ! वत ! नः क्षीणाङ्गीनां वृथैव गतं वयः ।।१७०।।

अत्र एतेर्दधातेश्च निमन्त्रणे लोट्।

"प्रियतमपरीरम्भारम्भी प्रवाहि समीर ! हे
दयितवचनासङ्गी सङ्गीतकध्वनिमाहर" ।
वयमिति सरोजाक्ष ! प्रेष्ठ ! प्रभञ्जनमप्यहो !
चिरविरहजात् खेदादामन्त्रयामह आकुलाः ।।१७१।।

अत्र वातेर्हरतेश्च आमन्त्रणे लोट्।

"अमृतभरितामन्तस्तापप्रहाणपटीयसीं
विकिर भगवन् ! पीयूषांशो ! क्षणं किरणावलीम्" ।
इति रतिपतित्रस्ताः सत्यस्तुमस्तुहिनद्युतिं
तपनकिरणव्यामिश्रोऽयं न तुष्यति दुर्मतिः ।।१७२।।

अत्र किरतेरधीष्टे लोट्।

निजपथजुषामेणाक्षीणां प्रकाममनोहरं
विहतजनताभीतिं प्रीतिं दधानमनुत्तमाम् ।
नयनविषयीभावाद् दूरं निरन्तरचिन्तितं
स्मरमुत भवन्तं वा मन्यामहै प्रिय ! दुःखदम् ।।१७३

अत्र मन्यतेः संप्रश्ने लोट्।

"क्षतमधि पुनः क्षारं नैव क्षिपत्वविचारवान्
वहतु मलयान्मन्दं मन्दं न सौरभवान् भवान्" ।
इति कृतमतं नाथन्तीर्नः सतीर्मलयानिलः
प्रमथितमतः शोषैर्युङ्क्ते भवन् प्रलयानिलः ।।१७४।।

अत्र क्षियतेर्वहतेश्च प्रार्थने लोट्।

(५१) प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च (३।३।१६३)

प्रैषो विधिः । अतिसर्गः कामचारानुज्ञा । प्राप्तकालः प्राप्तकालत्वं

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

(कालौचित्यम्) । एष्वर्थेषु धातोर्लोट् भवति तव्यदादयः कृत्यसंज्ञकाः प्रत्ययाश्च भवन्ति ।

"आयाहि सिञ्च सलिलैः शिशिरीकुरुष्व
भो ! याहि याहि वत ! संहर वारिवर्षम्" ।
इत्थं घनं प्रतिगतं च समागतं च
तापाकुला उभयथाऽपि कदर्थयामः ।।१७५।।[७१]

अत्र प्रैषे यतिकरोतिहसतिभ्यो लोट् ।

"आयातव्यं वारिभिः सेचनीयं
भो ! यातव्यं वारि नो वर्षणीम्" ।
इत्थं लोला निर्गतामागतां वा
बालाः क्लिश्नीमो हरे ! मेघमालाम् ।।१७६।।[७२]

अत्र प्रैषे तव्यप्रत्ययोऽनीयप्रत्ययश्च ।

"आहराब्जिनीर्याहि पल्वलं
सत्वरं च निर्माहि तल्पकम्" ।
इत्थमन्वहं नाथ ! खेदिता
चेटिकाऽपि नस्त्वां प्रवाञ्छति ।।१७७।।[७३]

अत्रापि प्रैषे लोट् ।

"आहर्तव्या सरसहरिता पद्मिनीसंहतिस्ते
निर्मातव्या तदनु शिशिरा चेटिके ! चारु शय्या" ।
इत्थं दासी दयित ! किल नः प्रत्यहं क्लिश्यमाना
हेमन्तर्तुं विरसहृदया मुक्तकण्ठं स्तवीति ।।१७८।।[७४]

अत्र प्रैषे कृत्यप्रत्ययः ।

युग्मकद्वयम्-

---

७१. वसन्ततिलका वृत्तम् । ७२. शालिनी वृत्तम् । ७४. मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

"क्रमवृद्धतरङ्गितेक्षण-
द्वयवारी ! विधुदक्षिणानिलौ ! ।
भजनीयमिदं नभो न वा
भजनीयं भवतोः ससौरभौ ! ।।१७९।।[७५]

अत्र भजतेरतिसर्गे कृत्यप्रत्ययः ।

गुरुदेव निसर्गनिश्चलो
विरहव्याधिपयोधिरेष नः" ।
इति वीतसुखं दिवानिशं
विलपन्तीरवधेहि नाथ ! नः ।।१८०।।

प्रकरणसङ्गमकं नोदाहरणमिदम् ।

"सखि ! तप्ततनो ! भजत्विमं
भवती पल्लवमल्पितव्यथम् ।
न भजत्वथ वाऽभजच्चिरं
भवती पल्लवमेधितव्यथम्" ।।१८१।।

अत्र भजतेरतिसर्गे लोट् ।

इति निःश्वसितस्खलद्गिरा
वरिवस्यापरया वयस्यया ।
उदिते वत ! वीतसंशयं
शतधा नाथ ! मनो विदीर्यते ।।१२८।।

इदमपि प्रकरणयोजकं नोदाहरणम् ।

दन्तच्छदस्नुतरसानतिरिक्तरूपां
कादम्बरीं मुदिरसुन्दर ! भग्नकंसः ।
आस्येन लम्भय मुकुन्द ! गरीयसीर्या
पीता निरस्यति शुचोऽपि चिरन्तनीर्नः ।।१८४।।[७६]
अत्र प्राप्तकाले लम्भयतेर्लोट् ।

---

७५. वियोगिनी वृत्तम् । ७६. वसन्ततिलका वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

पदद्वयमतल्लिकामयमधीरचक्षुर्मयं
चलत्करमयं वलन्मुखमयं च पद्मोच्चयम् ।
प्रतप्तवपुषः क्रमात् सपदि लम्भनीया वयं
प्रसार्यमिति माधव ! प्रियतम ! प्रमोदाद्वयम् ।।१८४।।[७७]

अत्र प्राप्तकाले लम्भयतेः कृत्यप्रत्ययः ।

(५२) लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके (३।३।१६४)

मुहूर्तादुपरितनकालके धात्वर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिङ् च भवति, चकाराल्लोट् कृत्याश्च ।

जीवातुरूपं प्रतिपद्य सद्यः
प्राणेश्वरः प्रार्थितमात्र एव ।
ऊर्ध्वं मुहूर्तादिह सन्निदध्या-
द्धतं विदध्यात् स्मरसन्निपातम् ।।१८५।।[७८]

अत्र प्रैषादिषु यथारुचि विवक्षितेषु दधातेर्लिङ् ।

असुस्वरूप ! प्रियदेशमुक्ते-
रूर्ध्वं भवानेव मुहूर्ततो नः ।
समागतो वा न समागतो वा
विश्रान्तखेदाः सकला विधत्ताम् ।।१८६।।

अत्र प्रैषादिषु यथारुचि विवक्षितेषु दधातेर्लोट् ।

ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवता सुधांशु-
सौन्दर्यसर्वस्वहराननेन ।
आलोकपीयूषकणप्रदाना-
देता विधेया वयमाप्तजीवाः ।।१८७।।[७९]

अत्र प्रैषादिषु यथारुचि विवक्षितेषु दधातेः कृत्यप्रत्ययः ।

(५३) स्मे लोट् (३।३।१६५)

पूर्वसूत्रस्य विषये स्मशब्देन योगे धातोर्लोट् भवति

---

७७. पृथ्वी वृत्तम् । ७८. उपजाति वृत्तम् । ७९. इन्द्रवज्रा वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

मूर्च्छावतीर्लुप्तरती: प्रतप्ता
उन्मादिनीर्जातबहुप्रलापा: ।
ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्दयित ! त्वदीया
ब्राह्मी विधत्तां स्म समाहिता न: ।।१८८।।

अत्र प्रैषादिषु यथारुचि विवक्षितेषु स्मशब्दयोगे दधातेर्लोट् ।

(५४) अधीष्टे च (३।३।१६६)

स्मशब्देन योगे, अधीष्टे धातोर्लोट् भवति ।

"त्वं स्म निर्दह घनान् सखे ! तप !
त्वं स्म नाशय तपं सखे ! घन !" ।
इत्ययुक्तमभिधित्सव: पुर:
प्राणनाथ ! तपवारिदौ स्तुम: ।।१८९।।[८०]

अत्र अधीष्टे स्मशब्दयोगे दहतेर्नाशयतेश्च लोट् ।

(५५) लिङ् यदि (३।३।१६८)

यच्छब्देन योगे कालसमयवेलासु लिङ् भवति कालत्रये ।

कालोऽयं यदनुसरेद्भवान् कृशाङ्गी-
र्वेलेयं यदभिलषेद्भवान् विलासान् ।
उद्घुष्टैरलमितरैर्वच: प्रपञ्चै-
र्वक्तव्यं ननु समयो भवान् यदेयात् ।।१९०।।[८१]

इह कालवेलासमयेषु उपपदेषु यच्छब्देन योगे सरतेर्लपतेरेतेश्च लिङ् ।

(५६) अर्हे कृत्यतृचश्च (३।३।१६९)

योग्ये कर्त्तरि गम्यमाने धातो: कृत्यास्तृच्प्रत्ययश्च भवन्ति चाल्लिङ् ।

शरन्निशानायकसोदरास्य:
पराभवेत्सन्तमसं भवान्न: ।
अत्र भवते: अर्हे लिङ् ।

---

८०. रथोद्धता वृत्तम् । ८१. प्रहर्षिणी वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

मुदे भवान् संभविताऽस्मदाशा-
अत्र अर्हे तृच् ।
प्रसाधिनाऽतो भवतैव भाव्यम् ।।१९१।।[८२]
अत्र अर्हे कृत्यः ।

(५७) शकि लिङ् च (३।३।१७२)

शक्तौ गम्यमानायां धातोर्लिङ् भवति चात् कृत्याः ।

सार्द्रकं वदनपद्मसंभृतं
माधवाधरदलच्युतं मधु ।
श्वाससन्ततिनितान्तखेदिताः
पानतोऽपि विदधीत मोदिताः ।।१९२।।[८३]
अत्र शक्तौ दधातेर्लिङ् ।

प्राज्यैः सितोपलमयैर्वचनप्रपञ्चैः
किञ्चाधरान्तरगतैर्मधुभिर्वितीर्णैः ।
प्राणेश्वर ! प्रतिदिनक्षयिताऽस्मदीया
गेयावदान ! भवता विरता विधेया ।।१९३।।[८४]
अत्र शक्तौ दधातेः कृत्यप्रत्ययः ।

(५८) धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः (३।४।१)

धात्वर्थानां सम्बन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः । तिङन्तवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः ।

ईयिवान् भव तस्थिवान् भव शुश्रुवान् भव वेदना
अत्र 'भव' इति क्रियाया अनुरोधेन लिट्स्थानिकक्वसुप्रत्ययान्ताः शब्दा अपि भविष्यदर्थकलोट्प्रत्ययसमकालतया निष्पादनीयाः ।
वादयन् वस वंशिकां लस मादयन् मदिरेक्षणाः ।
अत्र 'वस' इत्यनुरोधेन शतृप्रत्ययो भविष्यति विधौ निष्पन्नः ।

---
८२. उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ८३. रथोद्धता वृत्तम् । ८४. वसन्ततिलका वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection.

एधि धर्मकृदेधि शर्मकृदेधमानमनोभवा

अत्र 'एधि' इत्यनुरोधेन भूतकालिकः क्विप् भविष्यति विधौ निष्पन्नः।

मादिताः कुरु मा दिताः कुरु नो हरे ! विरहार्दिताः ।।१९४।।[८५]

अत्र 'कुरु' इत्यनुरोधेन क्तप्रत्ययो भविष्यति निष्पन्नः।

(५९) क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः (३।४।२)

पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् भवति तस्य च हि-स्वौ भवतः। तौ च हि-स्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञकौ भवतः, तिङ्संज्ञौ च। तध्वमोर्विषये तु हि-स्वौ वा स्तः। पुरुषवचनसंज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते हि-स्वविधानसामर्थ्यात्। तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्तरि, आत्मनेपदिभ्यः स्वः भावकर्मकर्तृषु।

(६०) यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् (३।४।४)

अत्र लोड्विधाने लोट्प्रकृतिभूतो धातुरनुप्रयुज्यते। तस्माच्चानुप्रयुक्ताद् धातोर्यथाविवक्षं यथाकालं प्रत्यया भवन्ति। तत एव च संख्याकाल-पुरुषविशेषार्थस्याभिव्यक्तिः। इह पश्चात्प्रयोग एवानुप्रयोगः न त्वव्यवहितत्वेन प्रयोगः, लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनातीति भाष्यात्।

(६१) क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये (वार्ति.)

क्रियायाः पुनःपुनर्भवनं, भृशं भवनं च क्रियासमभिहारस्तत्र द्योत्ये लोण्मध्यमपुरुषैकवचनान्तस्य द्विः प्रयोगो भवति। इह पुनःपुनः अतिशयेन वा क्रिया द्विरुक्तहिस्वान्तार्थः। एकादिकर्तृका वर्तमानादिका क्रिया अनुप्रयुक्तधातुपदस्यार्थः। इति शब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यग्राहकः।

स्मरशताधिक ! माधव ! चेतसा
युहियुहीत्ययुम स्फुटमेव याः।

इह क्रियासमभिहारे लोट् द्वित्वे। भूतकालविवक्षायाऽनुप्रयुक्ताद्यौतेर्लङ्।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

परिहृता भवता वत ! नाथ ! ता
जहिजहीति जिघांसति चित्तजः ॥१९५॥[८६]

इह हन्तेर्लोट् द्वित्वमनुप्रयुक्ताद् हन्तेरिच्छायां सनि वर्तमाने लट्।

न जहिहिजहिहीत्यजहिम बन्धून्
किमु तव वचनैर्विगलितमानाः।

इह जहातेर्लोट् भूतकालविवक्षायामनुप्रयुक्तात् तस्माल्लङ्।

न रुदिहिरुदिहीत्यरुदिम किं वा
सरसिजनयन ! प्रिय ! भजमानाः ॥१९६॥[८७]

इह रुदेर्लोट् पूर्ववदनुप्रयुक्ताल्लङ्।

का देहिदेहीति ददाति देहं
को भिन्धिभिन्धीति भिनत्ति सन्धाम्।

इह ददातेर्भिदेश्च लोट् द्वित्वे। वर्तमानेऽनुप्रयुक्ताल्लट्।

त्वं रुन्धिरुन्धीत्वरुणाः स्मृतः सन्
किं याहियाहीति यियासतोऽसून् ॥१९७॥[८८]

रुधेर्लोटि भूतेऽनुप्रयोगश्च। यातेर्लोट् अनुप्रयुक्तात् सन्नन्ताच्छता।

भजभजेति भजन्ति सतो जनान्
व्यसनवारिधिपारमभीप्सवः।
हरहरेति हरन्ति पदाम्बुज-
प्रणयिनां व्यसनानि दयालवः ॥१९८॥[८९]

भजतेः क्रियासमभिहारे लोटि हावादेशे हेर्लुकि अनुप्रयुक्ताद्वर्तमाने लट्। हरतेर्लोटि हेर्लुकि अनुप्रयुक्ताल्लट्।

वहवहेत्यवहाम भवद्रद-
च्छदरसामृतबिन्दुपिपासुताम्।

वहतेर्लोटि हेर्लुकि अनुप्रयुक्ताद् भूते लङ्।

---

८६. द्रुतविलम्बितं वृत्तम्। ८८. इन्द्रवज्रा वृत्तम्। ८९. द्रुतविलम्बित वृत्तम्।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection.

भवभवेत्यभवद्वत ! हा ! भवा-
ननतनुभावववतीषु पराङ्मुखः ।।१९९।।

भवतेर्लोटि हेर्लुकि अनुप्रयुक्ताद् भूते लङ् ।

चरचरेति चरिष्यसि चेतसः
पुरत एव हरन् सकला व्यथाः ।
वदवदेति वदिष्यसि वा कदा ?
समुदिताः प्रति कौतुकिनीः कथाः ।।२००।।

चरतिवदत्योर्लोटि हेर्लुकि अनुप्रयुक्ताभ्यां भविष्यति लृट् ।

हतहतेति हत प्रहतान्तरं
झटिति यूयमहो ! मलयानिलाः ! ।
सपदि यूयमिति प्रणयोन्मुखी-
र्युतयुतेति युत ब्रतीः ब्रुति ।।२०१।।

हन्तेर्यौतेश्चानुप्रयुक्तप्रकृतिकतविषये हेरभावे इमे रूपे । हिपक्षे तु पूर्वोदाहरणेऽनुप्रयोगे तान्तपाठः कल्पनीयः ।

यद्भजस्वभजस्वेति भजामह इह स्थिताः ।
तद्दयस्वदयस्वेति दयसे न कुतोऽधुना ।।२०२ ।।[१०]

भजतेर्दयतेर्लोटि स्वे द्वित्वेऽनुप्रयुक्ताद् वर्तमाने लट् ।

श्रुतवेणुस्वना एव गास्वगास्वेत्यगामहि ।
तज्जुषस्वजुषस्वेति जुषस्व विदिताशयाः ।।२०३।।

गातेर्जुषतेश्च लोटि अनुप्रयुक्ताल्लङ्लोटौ ।

न दयस्वदयस्वेति दयितासे यदि प्रिय !
तद्व्यथस्वव्यथस्वेति व्यथितास्महे आ ! वृथा ।।२०४।।

दयतेर्व्यथतेश्च लोटि अनुप्रयुक्ताल्लुट् ।

---

१०. अनुष्टभ् वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

दर्शनमपि किल रामा !
दद्ध्वंदद्ध्वमिति दद्ध्वमस्मभ्यम् ।
निजभाषितमिति चित्ते
धद्ध्वंधद्ध्वमिति धद्ध्वमपि यूयम् ॥२०५॥[९१]

ददातेर्दधातेश्च लोटिद्वित्वे अनुप्रयुक्तप्रकृतिकध्वंविषये स्वादेशाभावपक्षः । स्वपक्षश्च पाठान्तरेणोदाहार्यः ।

पुरा दृश्यस्वदृश्यस्वेत्यदृश्यामहि यत्त्वया ।
दृशेः कर्मणि लोटि द्वित्वे स्वेऽनुप्रयुक्ताल्लङ् ।
तेन वृध्यस्ववृध्यस्वेत्यवृध्यत दुराशया ॥२०६॥[९२]
वृधेर्भावे लोटि अनुप्रयुक्ताल्लङ् ।

यदि चिन्त्यस्वचिन्त्यस्वेति चिन्त्यामह आदृताः ।
चितेः कर्मणि लोटि स्वेऽनुप्रयुक्तात् तस्माल्लट् ।
न तद् वृध्यस्ववृध्यस्वेति वृध्यत इतीहया ॥२०७॥
वृधेर्भावे लोटि स्वेऽनुप्रयुक्तात् तस्माल्लट् ।

भवान् वन्द्यस्ववन्द्यस्वेति वन्दिष्यत आगतः ।
वन्दतेः लोटि स्वेऽनुप्रयुक्ताल्लृट् कर्मणि ।
तदा भूयस्वभूयस्वेति भाविष्यत उत्सवैः ॥२०८॥
भवतेर्भावे लोटि स्वेऽनुप्रयुक्तात् तस्मात्लृट् ।

यूयं मुच्यस्वमुच्यस्वेति मुच्यध्वं पुरा तया ।
मुचेर्ध्वंविषये स्वः ।
एवमुच्यध्वमुच्यध्वमित्युच्यध्वं पुरस्त्रिया ॥२०९॥
वचेर्ध्वंविषये स्वाभावः ।

---

९१. आर्या वृत्तम् । ९२. अनुष्टुभ् वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

(६२) समुच्चयेऽन्यतरस्याम् (३ । ४ । ३)

अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा (धातोर्लोट्, लोटो हि-स्वौ भवतः । तौ च हि-स्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ भवतस्तिङ्संज्ञौ च । तध्वमोर्विषये तु हि-स्वौ वा स्तः । सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्तरि, आत्मनेपदिभ्यः स्वः भावकर्मकर्तृषु इत्यर्थः ।) द्वित्वं नेह भवति, क्रियासमभिहाराभावात् ।

(६३) समुच्चये सामान्यवचनस्य (३ । ४ । ५)

योऽयं समुच्चये लोड्विधीयते, तत्र लोट्प्रकृतिकधातुसामान्यार्थक एवान्यो धातुरनुप्रयोक्तव्यः (न तु पूर्ववत् स एव धातुः) ।

उपचिनु मनस्तापं स्वापं क्षिणु क्षणदाक्षणे
स्तृणु जलभरैर्नेत्राम्भोजे तनोस्तनुतानवम् ।
इति मनसिजः स्फारं वैरं सिषाधयिषुः प्रिय !
त्वयि हतरतौ रक्तानां नः करोति कदर्थनाः ।।२१०।।[९३]

चिनोतेः क्षिणोतेः स्तृणोतेस्तनोतेश्च क्रियासमुच्चये लोट् । सामान्यार्थकस्य करोतेरनुप्रयोगः ।

युग्मकम् –

तापं चिनोति नितरामितरैरचेयं
स्वापं क्षिणोति रजनीषु जनैर्विधेयम् ।
नेत्राम्बुजे बहुरुजे सलिलैः स्तृणोति
प्रध्वस्तकान्ति तनुतानवमातनोति ।।२११।।[९४]

लोडभावपक्षे उदाहरणमेतत् ।

प्राणेश्वर ! प्रतिहतस्मरदर्प ! दूर-
विक्षिप्तचित्तगतलोकरते ! भवन्तम् ।
अन्वागताः परिहृता भवता नितान्त-
मित्थं कदर्थयति संप्रति नो रतीशः ।।२१२।।

---

९३. हरिणी वृत्तम् । ९४. वसन्ततिलका वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ऐन्द्रोत्सवं प्रतिबधान धुनीहि शक्रं
त्रायस्व भीतिभरितान् गिरिमुद्धरस्व ।
प्राभूद्भवानिति पुरैव कियान् प्रकर्ष-
श्चित्ताणुखण्डशतधाकरणोऽधुना नः ॥२१३॥

बध्नातेर्धुनातेस्त्रायतेर्हरतेश्च समुच्चये लोट्। सामान्यार्थकस्य भवतेरनुप्रयोगो भूते ।

मखं प्रत्यभान्त्सीदधावीत्सुरेशं
हरे ! ऽत्रास्त हन्ताऽहृतोर्ध्वं गिरीन्द्रम् ।
इति प्राभवं प्राग्भवानन्वभून्नः
प्रियाद्य प्रमाथे कियान् वा प्रकर्षः ॥२१४॥[९५]

बध्नातिधुनातित्रायतिहरतिभ्यो लोडभावे उदाहरणम् ।

परिशोषय चक्षुषोर्जलं
स्मितमुद्भावय दीनचेतसाम् ।

अत्र द्वयोः समुच्चयेऽपि लोट् ।

इति हन्त ! करिष्यते भवान्
फलितं वाञ्छितपादपं कदा ? ॥२१५॥[९६]

सामान्यार्थकस्य करोतेरनुप्रयोगो भविष्यति ।

परिशोषयिताश्रु नः कदा ?
स्मितमुद्भावयिता च कर्हि ? नः ।
इति तर्षमहीरुहं भवान्
फलितं कान्त ! करिष्यते कदा ? ॥२१६॥

द्वयोः समुच्चये लोडभावे उदाहरणम् ।

मुञ्चस्व वञ्चनपटुत्वमशीतलाङ्गीः
सिञ्चस्व चञ्चलदृगञ्चलवीक्षितेन ।
अङ्गीकुरुष्व करुणा वरुणालयत्व-
मित्थं विधत्स्व मुहुरब्जमुख ! प्रसादम् ॥२१७॥[९७]

मुचेः सिचेः करोतेश्च समुच्चये लोट्, सामान्यार्थकस्य विदधातेरनुप्रयोगः ।

---

९५. भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् । ९६. वियोगिनी वृत्तम् । ९७. वसन्ततिलका वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

मुञ्चध्वं निरवधि वञ्चनप्रपञ्चं
सिञ्चध्वं हिमसमलोचनाञ्जलेन ।
आदद्ध्वं विपुलदयामयान्तरत्व-
मित्थं नो मधुरधियो मुदो विधद्ध्वम् ।।२१८।।[९८]

ध्वंविषये स्वादेशाभावपक्षे उदाहरणम् । अन्यत्र तु पूर्वोक्तमेव तत् ।

मिलत तिष्ठत हृष्यत पश्यत
स्फुरत दीव्यत जल्पत जागृत ।
इति रतीशवशीकृतमानसा
मदयताऽदयतामपहाय नः ।।२१९।।[९९]

समुच्चये तविषये हेरभावे उदाहरणम् । प्रकरणात् सामान्यार्थीभूतस्य मदयतेरनुप्रयोगः ।

मिल विश लस जल्प हृष्य तिष्ठ
स्फुर विहर प्रणिधेहि जागृहीति ।
चिरविरहविलुप्तकायकान्ती-
र्मदयत यूयमिमाः शुचं प्रयान्तीः ।।२२०।।[१००]

तविषये हिपक्षे उदाहरणम् । शेषं पूर्ववत् ।

इति स्फारस्मारज्वरभरपरीतापविकलाः
प्रलापं चक्रुर्यं मतिपथमुपानीय सकलाः ।
मुदे वो देवोऽयं निरवधिकसच्चित्सुखमयः
समस्तानामास्तामसमसुषमाकृष्टहृदयः ।।१।।[१०१]

गम्भीरदुर्गमलकारबहुप्रकार-
व्युत्पित्सुबालकसमुत्सुकतैकसाक्षी ।
दाक्षीसुतानुसृतिसङ्गतियुक्तमेतत्
काव्यं व्यधादविपुलं कुलचन्द्रशर्मा ।।२२।।[१०२]

।। इति शम् ।।

---

९८. प्रहर्षिणी वृत्तम् । ९९. द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । १००. पुष्पिताग्रा वृत्तम् । १०१. शिखरिणी वृत्तम् । १०२. वसन्ततिलका वृत्तम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

कुलचन्द्र गौतम

संवत् १९३४-२०१५

प्रकाशित कृतिहरू

१. शोकमहोर्मिः
२. स्वयंवैद्य
३. कृष्णकर्णाभरणकाव्यम्
४. अलङ्कारचन्द्रोदयः
५. भागवतमञ्जरी
६. गङ्गागौरवम्
७. अमरकोशः स्वयंबोधिनीटीका र अमरकोष परिशेष
८. प्रपञ्चचर्चा
९. प्रेमपञ्चपञ्चाशिका
१०. श्रीरामचरितमानस नेपाली टीका
११. वन्दनायुगलम्
१२. विवाहपद्धति
१३. आदर्शदम्पती सीतारामौ
१४. संस्कृत-नेपाली शब्दकोष
१५. योगकौमुदी र वैद्यवल्लभ
१६. उपहार
१७. शिवमहिम्नः स्तोत्र छायानुवाद
१८. सत्सङ्ग-मुक्तावली, प्रश्नोत्तरी
१९. उन्माद
२०. काशिकराजकीय-संस्कृतमहाविद्यालयः
२१. रामायणवन्दना

अप्रकाशित कृतिहरू

१. हरिवरिवस्या
२. गौतमवंशवृत्तम्
३. श्रीवैष्णवषोडशनामावली:
४. श्रीशक्तिस्तुतिकौमुदी
५. वेदस्तुतिः

❖ उपर्युक्त अप्रकाशित पाँच कृतिहरूको प्रकाशनार्थ कुलचन्द्र गौतम स्मृति संस्था कार्यरत छ ।

❖ विद्वच्छिरोमणि कुलचन्द्र गौतमका प्रकाशित वा अप्रकाशित अन्य कृतिहरूको खोजबिन भइरहेको छ । पाठकवृन्दसमक्ष उहाँका रचनाहरूका बारेमा जानकारी छ भने हामीलाई सूचित गरिदिनुहुन अनुरोध गर्दछौं ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection